

Predodžba Pule u suvremenom romanu

Lukež, Petra

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:664498>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-22**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet
Odsjek za kroatistiku

Petra Lukež

PREDODŽBA PULE U SUVREMENOM ROMANU
diplomski rad

Pula, 2019. godine

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet
Odsjek za kroatistiku

Petra Lukež

PREDODŽBA PULE U SUVREMENOM ROMANU
diplomski rad

JMBAG: 0661036529, redovita studentica
Studijski smjer: Hrvatski jezik i književnost
Predmet: Hrvatska književnost u prožimanjima
Znanstveno područje: humanističke znanosti
Znanstveno polje: filologija
Znanstvena grana: kroatistika
Mentorica: prof. dr. sc. Valnea Delbianco
Sumentor: doc. dr. sc. Boris Koroman

Pula, 2019. godine

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Petra Lukež, kandidatkinja za magistru edukacije, smjera hrvatski jezik i književnost, ovime izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

studentica

Petra Lukež

U Puli, 2. srpnja 2019. godine

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Petra Lukež dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom *Predodžba Pule u suvremenom romanu* koristi tako da gore navedeno autorsko djelo kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama. Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

Petra Lukež

U Puli, 2. srpnja 2019. godine

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. GRAD U KNJIŽEVNOSTI I PULA U SUVREMENOM ROMANU	4
2.1. Milan Rakovac: 'Riva i družī ili, caco su nassa dizza (1983).....	6
2.2. Claudio Ugussi: <i>Podijeljeni grad</i> (2002)	7
2.3. Goran Vojnović: <i>Jugoslavija, moja domovina</i> (2011).....	9
2.4. Dragan Velikić: <i>Islednik</i> (2015).....	10
2.5. Davor Mandić: <i>Đavolja simfonija</i> (2016).....	11
3. POVIJESNI DOGAĐAJI – KAKO SE PROŠLOST ODRAŽAVA NA SADAŠNJOST	12
3.1. Vladavina Savezničke vojne uprave od 1945. do 1947. godine	13
3.2. Eksplozija na Vargaroli (<i>Vergarolla</i>).....	14
3.3. Egzodus brodom <i>Toscana</i> 1947. godine i doseljavanje u Pulu	16
3.4. Grad na kraju 20. stoljeća.....	20
4. PULSKA MULTIKULTURALNOST U GOVORU I PROSTORU	22
4.1. Osobitosti pulskoga govora	22
4.2. Natpisi na javnim mjestima (grafiti).....	27
5. GRADSKO TKIVO – GRAD KAO NOSITELJ KULTURNIH PRAKSI	30
5.1. Središte grada – Giardini (Korzo)	31
5.2. Ugostiteljski objekti – kavane, restorani, gostionice, caffe barovi, diskoteke ..	34
5.3. Kina u filmskom gradu	38
5.4. Hoteli kao identitetske odrednice.....	40
5.5. Kupališta i plaže	42
5.6. Groblja.....	45
6. OSOBNI DOŽIVLJAJ GRADA KAO PROSTOR SJEĆANJA.....	48
7. ZAKLJUČAK.....	56
8. SAŽETAK	58
9. SUMMARY	59
10. IZVORI.....	60
11. LITERATURA	62

1. UVOD

Tema ovoga rada je *Predodžba Pule u suvremenom romanu* te se pristupa proznom opusu od pet suvremenih romana koji tematiziraju Pulu u razdoblju od Drugog svjetskog rata do početaka suverenosti hrvatske države. Okosnicu čine analize pet romana koji problematiziraju to razdoblje u proznom smislu, uključujući autobiografske elemente života u gradu njihovih autora kroz određeno razdoblje: *'Riva i družu ili, caco su nassa dizza* (1983) Milana Rakovca, *Islednik* (2015) Dragana Velikića, *Podijeljeni grad* (2002) Claudija Ugussija, *Jugoslavija, moja domovina* (2011) Gorana Vojnovića te *Đavolja simfonija* (2016) Davora Mandića. Milan Rakovac rođen je u Rakovcima kod Poreča, živi u Zagrebu, Dragan Velikić rođen je i živi u Beogradu, Claudio Ugussi rođen je u Puli, živi u Bujama, Goran Vojnović rođen je i živi u Ljubljani, a Davor Mandić rođen je u Puli, živi u Rijeci.

Ova su djela, dakle, tematski izabrana kao presjek suvremene književnosti koja se bavi Pulom, žanrovski s naglaskom na produkciji suvremenog romana. Njihovi autori su različitih generacijskih i nacionalnih pripadnosti, dolaze iz različitih podneblja u kojima stvaraju, kroz fokus pripovjedača prikazujući neposrednu stvarnost pružaju različite poglede na Pulu i sam doživljaj grada u književnosti te prema stvarnim povijesnim događajima stvaraju osobni imaginarij. Cilj nije bio obuhvatiti sve autore koji su pisali o Puli, nego napraviti presjek aspekata s kojih je grad Pula obrađen u suvremenoj prozi.

Osnovna postavka rada je utvrđivanje načina na koji je Pula predstavljena u suvremenom romanu. No, sama priroda ove teme zahtijevala je interdisciplinarni pristup pa su za pojašnjenje konteksta nastanka obrađenih romana uključeni i tekstovi uz koje je književno polazište prošireno književnoteorijskim, lingvističkim, povijesnim, sociološkim, antropološkim, etnološkim i medijskim aspektima. Takav višeznanstveni okvir polazište je za književne interpretacije i analize. Uključena su stoga i djela autora koji se s različitih aspekata bave tematikom grada. S povijesnog, primjerice, Darko Dukovski: *Povijest Pule – deterministički kaos i jahači Apokalipse*, zatim Mate Balota koji u djelu *Puna je Pula* uključuje i literarne elemente te Miroslav Bertoša jer u knjizi *Kruh, mašta & mast*, uz historiografsko razmatranje događaja, također ima elemente literarnosti. Ova djela dodatno nadopunjuju tematiku o kojoj se govori u suvremenim romanima.

Strukturu rada čine poglavlja koja tematski razrađuju poglede na Pulu u različitim segmentima, obuhvaćenima u obrađenim romanima: povijesni događaji prikazani kroz prozni tekst gdje su stvarni povijesni momenti nadograđeni fikcijom, zatim specifičnosti pulskoga govora koje su upravo odraz povijesnih mijena te dijelovi *tkiva grada*, od centra, ugostiteljskih objekata, kina, hotela, kupališta i plaža do groblja.

Najprije se obrađuju stvarni, povijesni događaji koji su u Puli bili uzrokom prevrata zbog velikih promjena u strukturi samoga grada i njegovog stanovništva, što je, internalizirano, utjecalo na intimni svijet samih autora. Na taj se način prošlost odražava na aktualne događaje. Neki od tih događaja koje sami autori spominju u svojoj prozi ili pak oni služe kao pokretač fabule su vladavina Savezničke vojne uprave u Puli od 1945. do 1947. godine, zatim eksplozija na Vargaroli (*Vergarolla*) 1946. godine, egzodus građana Pule brodom *Toscana* 1947. godine te doseljavanje novog stanovništva u Pulu i tranzicijsko vrijeme Pule oko pola stoljeća kasnije, početkom devedesetih godina, uz odlazak Jugoslavenske narodne armije iz grada.

Upravo povijesni prevrati, uz stalne promjene strukture stanovništva, kao i država, nacija i jezika, Pulu obogaćuju različitim kulturama, a ta se multikulturalnost očituje i u govoru i pismu. Dio nasljeđa stanovništva Pule tako je multilingvalnost pa su i djela o Puli u različitim povijesnim razdobljima pisana različitim jezicima od autora različitih nacionalnosti, što pridonosi bogatstvu aspekata s kojih se grad i njegov urbani razvoj mogu sagledati. Narativi su slojeviti, prikazani iz različitih pozicija, determiniranih povijesnim i osobnim okolnostima. Ujedno, dio urbanog identiteta Pule koji je usko povezan s jezikom i govorom, a prepoznatljiv kao njena specifičnost, su i natpisi na zidovima, odnosno grafiti, uglavnom verbalni, a ponekad i slikovni, koji svojim društveno angažiranim porukama svjedoče o vremenu i aktualnoj društvenopolitičkoj situaciji u kojoj nastaju.

Povijesni i osobni događaji likova smješteni su u prostorni kontekst, u narativima Pule koje koriste autori on je dokumentaristički, podudara se sa stvarnim, postojećim lokacijama. U književnim tekstovima ispisuje se tako mapa urbanog prostora – gradsko središte, ugostiteljski objekti, poput kavana, restorana i gostionica, te u novije vrijeme *caffe barova* i diskoteka, zatim kina, hoteli, kupališta i plaže te groblja.

Osobno viđenje povijesti Pule, jezika i govora te određenih mjesta kao objektivnih elemenata, gradi subjektivnu kategoriju, doživljaj koji se kroz osobna sjećanja na događaje, svoju obitelj i vlastite emocije pretvara u literarnu predodžbu grada. Autori kroz fokus svojih likova tu ispisuju narative svojih dojmova o gradu, doživljaj razočaranja, praznine, ispražnjenosti i napuštenosti.

2. GRAD U KNJIŽEVNOSTI I PULA U SUVREMENOM ROMANU

Segmenti prema kojima se može sagledati suvremeni grad mogu se promatrati u kontekstu postavke da je grad *proces*, promjene u njemu stvaraju sami stanovnici, u suodnosu gradskih žitelja i postavljenih formi. Grad također predstavlja istovremenost različitih kultura te *slojevitost* jer pojedini dijelovi grada imaju različite, primjerice, političke, urbanističke, društvene i kulturne sustave i predodžbe. Stoga se, zbog upisivanja različitih iskustava i doživljaja, određeni dijelovi grada mogu smatrati *karakterističnima*, a grad pak *mnogoznačnim*. (usp. Gulin Zrnić 2009: 225) Takvim ga čini „društveno-kulturno konstruirana stvarnost koju je teško sabiti u jednu priču, jednu istinu o gradu, jedno značenje grada.“ (isto)

Prema novijim djelima teorije književnosti i kulturalnih studija, nastalih pod utjecajem poststrukturalizma, prikazivanja *sekundarnih svjetova* gradova u književnosti nisu *mimetička*, odnosno ne odražavaju stvarnost doslovno. Stoga se, kako smatra James Kneale, prikazivanje realiteta u pisanom obliku, literarnih prostora, osobito u domeni kulturalne geografije, može podijeliti na tri kategorije – pisanje koje tvrdi da objektivno i vjerno prikazuje stvarnost (novinarstvo i geografski priručnici), zatim pisanje koje prikazuje svijet u prozi na realističan način (primjerice, Dickensovi i Balzacovi romani) te pisanje koje nije realistično jer prikazuje nepostojeće svjetove (utopijska i distopijska proza, znanstvena fantastika itd.)¹.

Grad pak „kao kulturno konstruirana stvarnost ekstenzivnije ulazi u hrvatsku književnost tek u drugoj polovici 19. stoljeća.“ (Nemec 2010: 5) Razlog tome su, ističe, spori procesi urbanizacije na području hrvatskih zemalja. Primjerice, Pula je 1910. godine, kad je pripadala austrijskom dijelu Austro-Ugarske Monarhije, imala 58.000 stanovnika, Zagreb je imao 79.000, Rijeka 39.000, Osijek 28.500, a Split 21.500 stanovnika. (isto) Nemec navodi i hrvatske pisce koji su svoje literarno iskustvo vezali uz (zavičajni) grad i on je postao zaštitnim znakom njihova stvaralaštva. „Ono što je za G. Grassa Gdańsk (Danzig), za T. Manna Lúbeck, za J. Joycea Dublin, ili za O. Pamuka Istanbul, to je u poetičnom smislu Rijeka za našega Fabrija, Zagreb za Cvitana ili Majdaka, Vukovar za Pavličića, Pula za Rakovca, Split

¹ Usp. Kneale, James. 2003. Cultural geography: Secondary worlds: Reading novels as geographical research. *Cultural Geography in Practice*. Ur. Blunt, Alison i dr. Edward Arnold (Publishers). London

za Pavičića.“ (isto, 2010: 27) James Joyce neko je vrijeme stvarao i u Puli iako se ona kao grad vrlo malo spominje u njegovom bogatom opusu. U Istri, odnosno Puli, od inozemnih autora, stvarali su još Paula von Preradović, Ivan Cankar, Franz Karl Ginzkey... (usp. Arambašin Slišković 1996)

Važan je i doprinos istarskih Talijana njegovanju multikulturalnosti Istre. Među tim autorima su Ligio Zanini, Eros Sequi, Fulvio Tomizza, Lucifero Martini, Giovanni Santin, Giusto Curto, Mario Schiavato, Loredana Bogliun, Nelida Milani i Umberto Matteoni (usp. Jurdana, Fabris i Legović 2010: 143).

Autore koji stvaraju u pulskom kulturnom miljeu, od šezdesetih godina naovamo, moguće je pak podijeliti na tri književne generacije. Starijoj generaciji pripadaju Tatjana Arambašin Slišković, Ante Dabo, Stjepan Vukušić, Miroslav Sinčić, Rudolf Ujčić, Milan Rakovac... Autori srednje generacije su pak Daniel Načinović, Tomislav Milohanić, Boris Biletić, Edo Budiša, Goran Filipi, Antun Milovan, Nada Grubišić i drugi. Mlađoj generaciji pripadaju Igor Grbić, Natalija Grgorinić, Ognjen Rađen, Tatjana Gromača, Vlatko Ivandić, Tijana Vukić Stjelja, Evelina Rudan i drugi. (usp. isto 2010: 141)

Proza koja se pojavljuje u suvremeno doba često je autobiografska i bazira se na sjećanjima na svakodnevni život u određenom gradu. „Riječ je, dakako, o personalnoj memoaristici, a u tekstualnom sjećanju inzistira se na vrijednosti povijesti svakodnevna života i na važnosti osobne vizure u viđenju stvarnosti jer svaka se prošlost, pa čak i trivijalni životopis anonimnoga pojedinca, shvaća kao osebujno povijesno svjedočanstvo.“ (Nemec 2010: 29) Osobnu povijest i sjećanja u urbani prostor pak upisuju autori Višnja Stahuljak (*Sjećanja*, 1995), Nikola Batušić (*Na rubu potkove*, 2006), Miroslav Bertoša (*Kruh, mašta & mast*, 2007), Branko Polić (*Pariz u srcu studenta*, 2008), Dubravko Detoni (*Atlas života*, 2009) te Aleksandar Flaker (*Autotopografija*, 2009). (usp. isto) Također, gradovi, osobito oni multietnički, na razmeđu kultura, često su mjesto zbivanja *obiteljsko-genealoških saga*. Kao jedan od primjera djela s takvom tematikom Nemec izdvaja roman Milana Rakovca *'Riva i družu ili, caco su naša dizza* (1983). (usp. isto)

Jednim od *veterana jugoslavenske književnosti* (termina koji koristi za autore s područja bivše Jugoslavije koji se čitaju na njezinom nekadašnjem području) Nenad Rizvanović naziva, među ostalim, Dragana Velikića (neki od ostalih su Mirko Kovač,

Miljenko Jergović, Daša Drndić...). Među mlađim autorima s tog područja istaknuo je Gorana Vojnovića (rođ. 1980.). (Rizvanović 2013)

Tijekom devedesetih godina 20. stoljeća prostor postaje dijelom stvaranja društvene prakse i društveno-kulturnih tumačenja u segmentu društveno-humanističkih znanosti. Kao specifičnosti grada javljaju se, uz moderni urbanizam i funkcionalne zone, naselja sa socijalističkim novogradnjama te stambene zajednice. (usp. Gulin Zrnić 2009: 15). Viđenje javnih gradskih prostora u novije se vrijeme sve češće obrađuje i u multimedijalnom obliku.

Tranzicija i obrat koji se u društvenom životu Hrvatske, pa i cijeloga područja bivše Jugoslavije, dogodio početkom devedesetih godina, utječe i na književno stvaranje. Primjeri djela koja zahvaćaju to razdoblje su romani Gorana Vojnovića *Jugoslavija, moja domovina* (2011) i Davora Mandića *Đavolja simfonija* (2016). „Narativi nereda, izvanrednosti, izmještenosti, ne-strukturiranog vremena i 'krize', usporedno s kolonijalnim pojmom tranzicije, dominantno obilježavaju dva protekla desetljeća. U tome se, i realnom i kulturalno zamišljenom, polju zajedničkoga iskustva odvija književna proizvodnja u Hrvatskoj.“ (Koroman 2013: 254)

2.1. Milan Rakovac: 'Riva i družī ili, caco su nassa dizza (1983)

Milan Rakovac rođen je 12. prosinca 1939. u Rakovcima kod Poreča. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Puli i Zagrebu. Završio je Vojnopomorsku akademiju u Divuljama. Bio je glavni urednik *Glasa Istre* od 1973. do 1975. godine. Živi u Zagrebu. Član je Društva hrvatskih književnika, Hrvatskog društva pisaca i Matice hrvatske.

Napisao je sljedeće romane: *Haluj ili Sunce je ditiesino zlatno* (Istarska naklada, Pula 1986), *'Riva i družī ili, caco su nassa dizza* (Globus, Zagreb 1983 [i. e. 1982]), *'Riva i družī ili, caco su nassa dizza* (drugo, izmijenjeno izdanje, Istarska naklada, Pula 1984), *Sliparija* (Jugoart, Zagreb 1986), *Snovid* (Naprijed, Zagreb 1987), *La Triestina* (Rijeka, 2006), itd.

Na sam naslov knjige *'Riva i družī ili, caco su nassa dizza*, izražen istrovenetskim govorom, osvrnuo se u predgovoru književni kritičar Igor Mandić. „Veliki silazak drugova', međutim, nije označio samo preokret u vjekovnom, dobro

stabiliziranom i eksploatatorskom odnosu između (pretežno romanskog) grada i (u cijelosti slavenskog) sela, već je donio i suštinske promjene koje su svojim ideološkim, političkim i klasnim značenjima bile poruka malne čitavom svijetu. Otuda je krilatica 'riva i drusi' zaista neobično snažno značenjsko polje u kojemu je Milan Rakovac vrlo dovitljivo pronašao koordinate za svoju pripovjedačku imaginaciju.“ (Mandić 1983: 8).

Autor je dekonstruirao klasičnu formu romana kao književnoga žanra zanemarivanjem tradicionalne fabule. U djelu koje govori o razdoblju između 1945. i 1947. godine, nema klasične romaneskne strukture, kombinacija je novelističkih zapisa, uz povijesno-fiktivni okvir. Pronalaze se segmenti feljtona i esejistike, dokumentarnosti, polemike i poetičnosti pa i sam pisac tako pripovijeda i kroz prizmu novinara-analitičara i kao književni autor. U fikcijski tekst interpolirani su odlomci iz tadašnjeg hrvatskog i talijanskog tiska na hrvatskom i talijanskom jeziku te istrovenetskom govoru (*Glas Istre, L'Arena di Pola, El spin, Il nostro giornale*) koji dokumentaristički dodatno svjedoče o vremenu. Takva konstrukcija djela, uz stilski jedinstvenu, kombiniranu spisateljsku tehniku, pridonosi prezentiranju poslijeratne povijesti grada Pule i Istre općenito.

Rakovac pripovijeda kroz fokus glavnog lika, dječaka Grge koji s majkom Lucom sa sela stiže u grad, noseći sjećanje na oca i djeda koje su ubili fašisti, ispreplićući time stari i novi identitet, kontraste stare, poznate i nove, nepoznate sredine, urbanog i ruralnog, koji utječu na formiranje osobnosti glavnoga lika. 'Riva i družī, *stižu družī*, označilo je, kao svojevrsni slogan, dolazak drugova, odnosno *barbara* sa sela u grad, s kontinenta na obalu, slavenskog stanovništva koje se inkorporira u urbano tkivo romanskog stanovništva.

Roman je dramatiziran, a drama pod nazivom *Riva i druxi* izvedena je 2008. u suradnji pulskog Istarskog narodnog kazališta te Talijanske drame riječkog Hrvatskog narodnog kazališta.

2.2. Claudio Ugussi: *Podijeljeni grad* (2002)

Claudio Ugussi rođen je 27. srpnja 1932. godine u Puli. Poslije završene gimnazije u Rijeci 1954. upisao je Filozofski fakultet u Zagrebu te nakon diplome 1959. godine počinje predavati talijanski jezik i književnost u gimnaziji u Bujama.

Prva lirika objavljena mu je 1964. i zatim 1968. godine, u zbirkama *Poesia 1* i *Poesia 2*, a 1969. izdavač *Fratelli Palombi Editori* u Rimu je objavio Ugussijevu poetsku zbirku *Gli ulivi*. Roman *La città divisa* (*Podijeljeni grad* u prijevodu) objavio je *Campanotto Editore* iz Udina 1992. godine, a 1994. isti izdavač objavljuje i osam pripovijesti pod nazivom *Il nido di pietra* (*Kameno gnijezdo*).

Roman *Podijeljeni grad*, napisan izvorno na talijanskom jeziku, već u samom naslovu progovara o opreci koja vlada u urbanom miljeu grada Pule. Govori o podjelama ruralnog i urbanog, slavenskog i talijanskog, tragediji i pokušaju normaliziranja života u tragičnim okolnostima nakon Drugog svjetskog rata. O autorovom stvaranju u pogovoru romana piše Antonio Pellizzer.

„Claudio Ugussi, naime, pripada generaciji koja je podnijela protuudarac egzodusa u nježnim godinama prvih ljubavi, prvih filozofskih spoznaja o velikim životnim pitanjima, kad se učvršćuju prijateljstva iz djetinjstva, dakle, u trenucima kada se napušta doba puberteta i kreće u svijet odraslih. Tada, krajem četrdesetih i početkom pedesetih, mladi je um promišljao o životnim izazovima i perspektivama. Njegova generacija ima dvadeset godina života kada ju je nemilosrdno sječivo egzodusa po drugi put udarilo, ovoga puta do kraja, razarajući socijalno i osjetilno tkivo nakon malo više od pet godina koje je jedva donekle bilo zacijelilo. Iz ovih pretpostavki razvija se temeljni poticaj Ugussijeve proze.“ (Pellizzer 2002: 192-193)

Autor progovara pretežno o društvenim događanjima i socijalnoj tematici. Pripovijeda u prvom licu kroz fokus glavnog lika, dječaka Uga, kojem je otac poginuo, a majka, udovica s još dva sina, radi u Arsenalu i kasnije u bolnici da bi prehranila obitelj. Bilježi društveni raskol, podjelu nastalu u Istri i Puli nakon pada fašizma i priključenja Istre Jugoslaviji uz uspostavu komunističkog društvenog poretka. Pripovijeda o egzodusu istarskih Talijana koji iz cijele Istre emigriraju u Italiju. Prikazujući društvene okolnosti, oslikava i unutaraju dramu svoje obitelji, kroz pojedinačne epizode svojih sjećanja. Iskustvo rata i poslijeratnog razdoblja, kroz fokus djeteta i fikciju, uključuje i viđenje stvarnih povijesnih događaja, poput anglo-američke vojne uprave i eksplozije na Vargaroli (*Vergarolla*) 18. kolovoza 1946. s tragičnim posljedicama te, kao posljedicu, odlazak *esula* brodom *Toscana* iz pulske

luke, gdje Ugo ispraća i članove svoje obitelji, no on, iako je razmišljao o odlasku, ipak ostaje u Puli.

2.3. Goran Vojnović: *Jugoslavija, moja domovina* (2011)

Goran Vojnović rođen je 11. lipnja 1980. u Ljubljani. Slovenski je pisac, pjesnik, scenarist i redatelj hrvatskoga podrijetla. Studirao je na ljubljanskoj Akademiji za kazalište, radio, film i televiziju. Njegova prva zbirka poezije *Lep je ta svet* objavljena je 1998. godine, a deset godina kasnije, 2008., izdan je njegov prvi roman *Čefuri raus!*. Izbor njegovih kolumni iz slovenskog časopisa *Dnevnik* objavljen je u knjizi *Kada Džimi Ču sretno Fidela Kastru* 2010., a godine 2011. objavljen je roman *Jugoslavija, moja domovina*. Treći roman, *Smokva*, objavljen je 2016. godine.

Roman *Jugoslavija, moja domovina* autor je ispisao kroz fokus glavnog lika, tridesetogodišnjeg Vladana Borojevića, rođenog u braku Slovenke Duše i Srbina Nedeljka. Roman započinje fragmentom podsjećanja na ljeto u Puli 1991. godine kada je Vladanu djetinjstvo naprasno završilo egzilom iz grada. Dio radnje koja se odvija u Hrvatskoj obuhvaća 1991. i 2007. godinu. Radnja romana odvija se i u Bosni, Beogradu, Novom Sadu te u Sloveniji.

Odrasli Vladan na početku romana slučajno doznaje da njegov otac Nedeljko Borojević, nekadašnji časnik Jugoslavenske narodne armije, nije umro, kako mu je sedamnaest godina ranije rekla majka Duša, nego je u bijegu. O ocu se ne saznaje mnogo, budući da se pojavljuje kao lik iz obiteljske povijesti. Nedeljko je sudski optužen za ratni zločin masakra civila u jednom slavonskom selu početkom rata u Hrvatskoj devedesetih godina. Radnja se zatim odvija u beogradskom hotelu Bristol, gdje su odlazili izbjegli časnici JNA, te u Novom Sadu, gdje Vladan živi s majkom kod očeve rodbine i nakon toga seli u majčinu domovinu Sloveniju, a lik uz migrantske traume prolazi i brojna psihološka previranja. Glavni lik u romanu analizira svoj odnos s ocem i majkom, a bavi se i pitanjima ljudskih vrijednosti i etičnosti te stavova prema osobnoj i kolektivnoj krivnji.

Nakon početka radnje u Puli, slijedi putovanje kroz Bosnu i Srbiju, gdje Vladan putuje sam ili sa svojom djevojkom, tražeći istinu o ocu. Kroz svoje dijaloge s

članovima obitelji i osobama na koje nailazi u svom traganju, Vojnović iz svog gledišta rekonstruira vrijeme poratne i *postjugoslavenske* tranzicije.

„Gdje god se u romanu radi o slovenskim temama i slovenskim likovima, Vojnović pokazuje rijetku literarnu superiornost: slovenska književnost dugo nije ponudila tako moćne i uvjerljive likove kao što su likovi mame Duše, djeda Dušana, bivšeg milicijskog komandira u Vrhnici, bake Marije ili polubrata Mladena. Pomalo neočekivano, Vojnović briljira i u hrvatskoj dionici romana koji je vođen u dvije paralelne fabularne linije i dva različita vremena (1991. i 2007.) – roman započinje pulskim fragmentom koji je tako upečatljivo napisan da je Vojnović zaslužio barem neku istarsku književnu nagradu.“ (Rizvanović 2013)

2.4. Dragan Velikić: *Islednik* (2015)

Dragan Velikić rođen je u Beogradu 3. srpnja 1953. godine, a odrastao je u Puli. Diplomirao je svjetsku književnost s teorijom književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu, gdje i živi od 1994. godine. Njegove knjige prevedene su na petnaestak europskih jezika. Objavljeni su mu romani: *Via Pula* (1988, 1989, 1990, 2008), *Astragan* (1991, 1992, 1996, 2008), *Hamsin 51* (1993, 1995), *Severni zid* (1995, 1996), *Danteov trg* (1997, 1998), *Slučaj Bremen* (2001, 2002), *Dosije Domaševski* (2003, 2004), *Ruski prozor* (2007, 15 izdanja), *Bonavia* (2012), *Islednik* (2015). Monografija *Pula – grad interval* (2014) objavljena je u koautorstvu s Igorom Zirojevićem i Paolom Orlić.

Autobiografski roman *Islednik* jedno je od više djela u kojima Velikić piše o Puli. Zapčinje prisjećanjem glavnog lika, koji predstavlja samog autora, na monologe njegove majke. Bolovala je od Alzheimerove bolesti, bila je opsjednuta redom, u neprestanom strahu od zaborava. Na početku romana glavnog lika zatekla je vijest o majčinoj smrti. „Postavljajući figuru majke u centar svoje naracije, naspram one tako česte figure oca u našoj književnosti, Velikić nastoji propitati nekoliko dimenzija prošlosti, ali i nužnog ponavljanja lomova i propadanja iz te prošlosti.“ (Krajišnik 2016)

Već sam naslov ovog višeslojnog romana, *Islednik* (Istražitelj) upućuje čitatelja na istraživanje, ispitivanje, samootkrivanje, što glavni lik čini istražujući povijest svoga grada, Pule, i Istre te povijest svoje obitelji, smještajući je u širi društveni kontekst. Jedna od važnijih tema romana je protok vremena i sjećanje. Narativ autor sastavlja

od fragmenata sjećanja i svjedočanstava ljudi s kojima se susreće. Pojavljuju se stvarni likovi iz povijesnih razdoblja, kao što je obitelj Hüttertöt, ali i imaginarni poput Lizete iz Soluna, koja stvara priču unutar priče i o njoj autor najcjelovitije piše.

Radnja romana obuhvaća razdoblje duže od stotinu godina, od Prvog svjetskog rata do tranzicijskog vremena rasformiranja Jugoslavije, kao kratka kronika povijesti toga tranzicijskog razdoblja. Radnja se kreće kroz Beograd, Vinkovce, Pulu, Budimpeštu, Rijeku, Trst, Rašu, Rovinj i Solun. Životi osoba prate sudbine gradova. Roman je pisan izrazito osobnim tonom i istančanim stilom, jezičnom preciznošću autor bilježi svoja sjećanja, analize, propituje svoje unutarnje i interpersonalne psihološke odnose, osjećaj pripadnosti i prolaznosti, u više narativnih linija.

2.5. Davor Mandić: *Đavolja simfonija* (2016)

Davor Mandić rođen je u Puli 4. listopada 1976. godine. Diplomirao je hrvatski jezik i književnost u Rijeci. Dosad je objavio knjigu pjesama *Mostovi* (2009) i zbirku priča *Valjalo bi me zamisliti sretnim* (2014) te roman *Đavolja simfonija* (2016).

Đavolja simfonija nastala je kao proširenje priče *Dezertar* iz zbirke priča *Valjalo bi me zamisliti sretnim*:

„(...) 'Đavolja simfonija' funkcionira na više razina – kao priča o vremenu u kojem su roditelji imali važnija posla od bavljenja vlastitom djecom, zbog čega se potonjima otvorilo beskrajno polje slobode, o depresivnoj atmosferi rata u zaleđu, ali i obiteljski roman s tajnom tragedijom koja je obilježila njezine članove i koju najmlađi član pokušava razotkriti u pauzama između buke i bijesa motora, garažnog rocka, drogiranja, cura i prepuštanja bujici hormona.“ (Pogačnik 2017)

Roman se sastoji od literarnog, pisanog dijela i izvanliterarnog, stripa. U tekst romana interpolirano je 17 stranica stripa izvedenog u tehnici olovke (autor scenarija je Davor Mandić, a crteža Josip Sršen i Sebastijan Čamagajevac), kao dnevnička bilješka Damirovog brata Sebastijana Žagarića, nastala nakon njegovog bijega iz JNA. Glavni lik romana, autorov *alter ego* Damir Žagarić, progovara, pomalo i kroz vlastiti generacijski fokus, o vlastitim, intimističkim temama obitelji i odrastanja, ali i o socijalnim situacijama svoje generacije u ratno, tranzicijsko vrijeme devedesetih godina. Damir Žagarić, koji na početku romana ima petnaest godina, govori o

četverogodišnjem razdoblju svog života. Odrastao je bez majke, živio je s ocem, koji mu je središnja figura, 1991. godine, na početku rata, a stariji brat Sebastijan, za kojeg je vrlo emotivno vezan, otišao je na ratište.

Sazrijevanje glavnoga lika obilježava traganje za poviješću svoje obitelji pa Damir ispituje pravu istinu o majčinoj smrti. Saznanjem da je izvršila samoubojstvo, iako mu je ranije otac tvrdio da je preminula zbog bolesti, gubi emotivno uporište i povjerenje u oca. Fabula se odvija u više slojeva prateći osobnu i obiteljsku prošlost glavnoga lika kao i sliku grada i društva u tranzicijskom razdoblju. Roman nema klasični rasplet, završava unutarnjim monologom glavnoga lika, napisanom bez interpunkcije.

3. POVIJESNI DOGAĐAJI – KAKO SE PROŠLOST ODRAŽAVA NA SADAŠNJOST

Noviju povijest Pule obilježila su prijelomna događanja koja su utjecala na njen urbani identitet. Veliku tranziciju u društvenom smislu Pula je doživjela nakon Drugog svjetskog rata, boravkom i odlaskom saveznika (anglo-američke vojne uprave), egzodusom stanovništva talijanske nacionalnosti, eksplozijom na Vargaroli (*Vergarolla*) 1946. godine te kasnije, početkom devedesetih godina, u začetku *postjugoslavenskog* doba, odlaskom Jugoslavenske narodne armije iz grada.

Kraj Drugog svjetskog rata, osim na svjetskoj razini, donosi veliku transformaciju Istri i Puli, koje, nakon što su pripadale Italiji, postaju dio Hrvatske koja je tada u sastavu Jugoslavije. Na kraju rata u Puli je tek 26 posto zgrada bilo neoštećeno, a od ukupno 3.225 potpuno je uništeno 235 zgrada, dok ih je 2.170 oštećeno. (usp. Dukovski 2011: 372) Ti su stvarni događaji, kao okosnica književnih momenata, poslužili i kao podloga fikciji u romanima koji opisuju Pulu toga vremena. Jedan od primjera nalazi se u knjizi Mate Balote *Puna je Pula* koji opisuje svoje viđenje dugovječnosti *slovenskog, hrvatskog naroda*.

„Taj narod, koji je stoljećima držao i obrađivao zemlju u puljskom zalivu, oko njega i u pozadini, preuzeo je puljski zaliv prvo revolucionarno, a zatim legitimno već 1918., ali je kao snažna, organizirana snaga ušao konačno u Pulu 1945. To su ljudi iz Štinjana, iz Peroja, iz

Rovinjskog Sela, iz Smoljanaca i Juršića, iz Vinkurana, Banjola, Premanture, iz Pomera i Medulina, iz Ližnjana i Valture, iz Proštine, iz Krnice i Raklja, iz Barbanštine, iz Kanfanara i Žminja i Žminjštine i dalje od Poreštine, od Funtane i Nove Vasi, od Tinjana, iz Pazina i Pazinštine, iz Buzeta i Buzeštine, iz Labinštine i Liburnije, došli na svoje u Pulu, odstranjujući nejednakost između naroda i klasa, uklanjajući kolonizatorske odnose i stvarajući prvi put u dvije tisuće godina jedinstvo između Pule i Istre, između grada i sela, bratstvo i jedinstvo naroda.“ (Balota 2005: 24)

3.1. Vladavina Savezničke vojne uprave od 1945. do 1947. godine

Milan Rakovac spominje razdoblje vladanja Savezničke vojne uprave na pulskom području od 1945. do 1947. godine u svom romanu *'Riva i družī ili, caco su nassa dizza*, promatrajući ih kroz fokus glavnog lika, dječaka Grge, pridošlog sa *šćavunskog sela*.

„I tako slijede dvije godine savezničke vojne uprave u Puli, dvije teške godine za ratom razoreni grad u kojem se ljudi dijele u dva nepomirljiva tabora, oba uvjereni u to kako je pravo na njihovoj strani, ne birajući sredstva da to pravo svoje i dokažu, i ostvare. Neopredijeljenih nema, historija oboružava argumentima svete nedodirljivosti i jedne, i druge, i Puljani se svrstavaju prema svojim osjećajima, te se građanski prezir romanske kulture prema šćavunskom selu pretvara u mržnju, kao što slavensko selo uspravlja vijekom prignuta pleća i prijeteću šaku ka žuđenom sjaju nikad dosegnuta grada.“ (Rakovac 1983: 23)

S povijesnog aspekta, podatke o tom vremenu donosi povjesničar Darko Dukovski navodeći da „(...) javnim izjašnjavanjem i peticijama upućenima Međusavezničkoj komisiji za razgraničenje te Mirovnoj konferenciji u Parizu, Hrvati i Slovenci Istre 'predali' su vodstvu NOP-a Jugoslavije 'vjerodajnicu' zastupanja pred saveznicima.“ (Dukovski 2011: 205)². Anglo-američka vojna uprava odlazi u rujnu

² Prema sporazumu koji su vlade Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije i Jugoslavije potpisale 9. lipnja 1945. godine, uspostavljena je *privremena vojna uprava* u Julijskoj Veneciji te se Jugoslavenska armija trebala povući iz Pule i Trsta 12. lipnja 1945. Julijska Venecija bila je podijeljena na Zonu A i B. Zona A, kojom je upravljala Saveznička vojna uprava (*Allied Military Government – AMG*), obuhvaćala je Trst i Pulu s okolicom. Ostatom Istre, koji je činio Zonu B, upravlja *Vojna uprava*

1947. godine, kad završava status Zone A u Puli, koji je započeo u lipnju 1945. godine. Granični režim između Zone A i Zone B uzrokuje otežanu dostavu hrane, što dovodi do ograničavanja njene upotrebe, a to nadziru saveznici, anglo-američka vojna uprava. Nedostatak hrane i ilegalni pokušaji njenog nabavljanja, smanjenje industrijske proizvodnje, neredovito isplaćivanje plaća radnicima i zdravstveni sustav u krizi, uz savezničkim bombardiranjem oštećene vojne objekte, među uzrocima su vrlo loše gospodarske situacije (usp. isto).

„Stanovništvo Pule je u razdoblju od 1945. do 1947. prolazilo kroz velike kušnje podvojenosti, sukobâ, netolerancije i međusobna optuživanja dviju sukobljenih idejno-nacionalnih opcija: *komunističko-hrvatsko-jugoslavenske* i one *građansko-talijanske*, čije se neprijateljstvo razbukvalo glede pitanja *državno-pravnog statusa Istre*, a onda *i grada Pule*, te budućega društveno-političkog poretka.“ (isto, 216).

3.2. Eksplozija na Vargaroli (*Vergarolla*)

Tijekom vladavine anglo-američke uprave u Puli, 18. kolovoza 1946. godine, dogodila se eksplozija na Vargaroli (*Vergarolla*)³. O tom tragičnom događaju u svom romanu *Podijeljeni grad* piše Claudio Ugussi, opisujući strah koji je njegov glavni lik tada doživio.

„Bio je praznik toga dana u Vergarolli, plaži koju Puljani i nisu puno posjećivali, i zbog toga što je bila smještena u unutrašnjosti luke pa stoga preblizu vojnim bazama, a još uvijek velika količina podvodnih, iako deaktiviranih mina na hrpi na dva koraka od mora izazivala je određenu zebnju. Proslavu je organiziralo Udruženje talijanskih partizana, ali su se

Jugoslavenske armije (VUJA), kojoj je do 23. listopada 1948. sjedište bilo u Opatiji. (usp. Dukovski 2011: 206)

³ „Vargarola (tal. *Valle Vergarolla, Valle Vergarolo*) je uvala (lučica), a danas i gradska četvrt, u Puli. Na specijalnim vojnim kartama bivše jugoslavenske vojske označena je kao Uvala *Privlaka*, a nalazi se na jugozapadu Pulske zaljeva. Bila je jedno od 'divljih' kupališta Puljana, a ne 'javno kupalište' kako se ponekad govori, iako je bila uređena kao izletišta (...) Vargarola se nalazi u 'vojnoj zoni', koja je tijekom rata nekoliko puta bila metom savezničkih bombardiranja. Na Vargaroli je bila uređena lučica koja je prije svega služila vojsci, ali i u civilne svrhe (veslački klub i jedriličarski klub, ribarske brodice, kupalište). Plaža je duga 200-tinjak metara i nije bila okupljalištem pulske društvene elite kako se ponekad misli. Mogao je doći svatko, no, kao i na drugim kupalištima, dolazili su uglavnom oni koji su se godinama tu ljeti odmarali i kupali. Ipak, bila je to plaža gotovo svih Puljana.“ (Dukovski 2011: 414)

pridružila i druga športska društva iz grada. Kako se mjesto doimalo privlačnije zbog lijepog borika, mnogi će ljudi pohrliti.

- Idemo u Vergarollu – rekoh dvojici prijatelja – tamo ćemo moći pecati i sudjelovati u igrama.

- Bolje da ne – naputio nas je Toio – bit će previše ljudi i ribe će biti uznemirene. Idemo radije u uvalu Sveti Ivan.

Prelazili smo parkić koji je s boka mornaričkoj bolnici kad nas je pritisnuo udar toplog zraka i čuli smo snažnu eksploziju. Ne znam da li smo se bacili na tlo ili nas je premještanje zraka srušilo, samo znam da smo se sva trojica našli pod jednim željezničkim vagonom koji se tko zna otkada ovdje nalazio (...) Dogodilo se upravo ono čega smo se najviše bojali i što nismo htjeli sebi priznati: eksplodirale su mine u Vergarolli! Strahota, rekoše, pokraj svih onih ljudi koji su pohrlili da se tamo kupaju.“ (Ugussi 2002: 169-170)

Glavni lik nakon toga krene kući i saznaje da mu je bratić Paolo, sin tete Line, poginuo u toj eksploziji.

„Iste sam večeri saznao da je eksplozija prouzročila smrt osamdesetak osoba. Točno se nije znalo jer su mnogi sjedili upravo pokraj mina i njihova tijela su nestala. Druga su tijela dospjela u more, u komadima. Nestale su cijele obitelji, kao ona svima poznatog doktora Michelettija. Mog rođaka Paola geler je pogodio u potiljak, tako je izgledalo kao da u lijesu spava (...) Eksplozija u Vergarolli, čini se, prenijela je građanstvo u stvarnost, kao da im je nasilna i iznenadna tragedija oduzela i posljednju iluziju. Još se govorilo o ratifikaciji sporazuma, o referendumu, ali se počelo razgovarati i o odlasku, štoviše, već u mjesecu rujnu neki su se počeli pripremati, strahujući da neka iznenadna odluka o pripojenju ne bi ostavila vremena ni da se napusti grad. Pa koliki bi krenuli? Tko bi ostao? Sve je izgledalo nesigurno, a mnogi će konačnu odluku donijeti u zadnji trenutak.“ (Ugussi 2002: 172-173)

Koristeći povijesne izvore i medijska izvješća, Dukovski navodi da se eksplozija dogodila u nedjelju, 18. kolovoza 1946. rano poslijepodne, u vrijeme održavanja jedriličarske regate tradicionalnog *Pokala Scarioni (Coppa Scarioni)*, u organizaciji *La Società Nautica Pietas Julia*:

„Istina, klub je (tradicionalno) bio izrazito protalijanski usmjeren, a kobnoga je dana organizirano jedriličarsko natjecanje u sklopu obilježavanja 60 godina njegova postojanja i rada. Zato su tu uglavnom bila okupljena djeca s roditeljima (većim dijelom žene). U 14.10 sati (moguća satnica eksplozije, s odklonom od 5 min ranije ili kasnije) odjeknula je (ovo je važno!) *jedna* snažna eksplozija, koja se čula u gradu i od koje su popucala stakla na obližnjim zgradama. Uvis (60-ak metara) se uzdigao gust sivi dim koji je, kada se razišao, otkrio stravičan prizor razbacanih, unakaženih, izgorjelih i raskomadanih mrtvih tijela.“ (Dukovski 2011: 415-416)

Navodi da je u eksploziji bilo 30-ak ranjenih, a poginule su ukupno 63 osobe, većinom žene i djeca. Najveći broj žrtava, njih 32, pokopan je na Mornaričkom groblju, od kojih je bilo 25 neidentificiranih koje su prijavljene kao nestale, dok je na Gradskom groblju pokopano ukupno 29 identificiranih žrtava eksplozije. Još dva nastradala britanska vojnika spominje *The Canberra Times*⁴. (isto, 418). Kao glavni krivac tih je dana bila spominjana Saveznička vojna uprava jer nije s javne plaže uklonila eksplozivna sredstva zaostala iz rata. „Već sljedećih dana sukobi su se razbuktali još većom žestinom. *Protalijanske* su snage iskoristile ovaj događaj kako bi okrivile 'titine' (pristaše Tita – op.a.) za teroristički čin i potakle građanstvo na iseljavanje i egzodus, te kako bi internacionalizirale događaj.“ (isto, 220)

Nedugo nakon toga, u rujnu 1946. na Pariškoj mirovnoj konferenciji donesena je odluka o pripajanju Pule Jugoslaviji. Pula službeno postaje dio Hrvatske, koja je tada u sastavu Jugoslavije, 15. rujna 1947. godine. „Eksplozija na Vargaroli, svakodnevno nasilje i napetost u polusrušenu gradu, u kojemu su mnoge obitelji ostale bez krova nad glavom, išli su u korist akciji napuštanja Pule. Tijekom prosinca 1946. Saveznička vojna uprava počela se ozbiljnije baviti problemom egzodusa.“ (isto, 227).

3.3. Egzodus brodom *Toscana* 1947. godine i doseljavanje u Pulu

Pulski Odbor za potporu pri egzodusu (*Comitato di Assistenza per l'Esodo di Pola*) osnovan je 3. srpnja 1946. godine. Prema podacima pulskog dnevnika *L'Arena di Pola*, do 28. srpnja za odlazak se izjasnilo ukupno 28.058 stanovnika Pule i

⁴ „U britanskim dokumentima nailazimo na vijest o njihovom teškom ranjavanju, vjerojatno sa smrtnim ishodom.“ (Dukovski 2011: 419)

okolice, uključujući i sela. Budući da su bili podijeljeni po kategorijama, među njima su bili pripadnici svih društvenih slojeva: industrijalci, trgovci i poduzetnici, obrtnici, umjetnici, zaposleni i nezaposleni radnici te umirovljenici. (usp. isto, 235) Egzodus je trajao od prosinca 1946. do ožujka 1947. Parobrod *Toscana* počeo je prevoziti ljude 18. siječnja 1947., ploveći prema Veneciji i Anconi:

„Osim *Toscane*, plovili su parobrodi *Pola* i *Grado*. Na brod *Toscanu* moglo je stati između 2.000 i 2.500 osoba. Ne mora se posebno naglasiti kako je taj broj ponekad bio daleko veći (govori se čak o 5 tisuća izbjeglica). Od ožujka 1947. parobrod *Toskana* plovio je samo za Veneciju.“ (isto, 236-237) U Puli je, pretpostavlja se, nakon egzodusa, od kraja 1946. do početka 1947. godine, ostalo tek oko 3.600 stanovnika. (usp. isto, 232)

O egzodusu brodom *Toscana* piše Milan Rakovac u romanu *'Riva i družici ili, caco su nassa dizza:*

„Desetega veljače tisuću devetsto četrdeset i sedme, po snježnoj buri, 'Toscana' je otplovila iz Pule posljednji put s potonjih tisućak Puljana kojima su nešto bol a nešto vjetar skupljali suze u kutku oka. Velika i lijepa, arena je blistavo i bludno njima u prkos, kanda, rasprostirala svoju raskošnu čipku u crnomodro nebo ka oku u oblacima, i nisu mogli razapeti na nju jedra i odjedriti na Drugu obalu, te su krišom odlamali komadiće tog zabavišta za careve, patricije i plebs.

Četrnaesti rujna tisuću devetsto četrdeset i sedme, prve jesenje nevere u posljednjim ljetnim bonacama pred nadolazak nabreklih južina, jara još pohodi puste puljske ulice o podne toga dana s policijskim automobilom koji kruži gradom javljajući da sutra kreće ka Trstu iz Pule posljednji put motorni brod 'Pola' s onima koji su oklijevali do posljednjeg časa. Ulicama lutaju engleske patrole a gradski čudaci ili njihovi dusi zastajkuju pred poznatim im mjestima – na Giardinima, na piazza Foro, ali tu sada nema nikoga, sve je pusto, i Foietta Zibiba, Nando Bote, Pepeli, Maria Mata uzalud traže nekoga da im se nasmije i plati ottavu bilega (...)" (Rakovac 1983: 20-21)

„Predstavnik Talijanske vlade dolazi u Pulu, gle ironije, brodom 'Pola', a za prijevoz izbjeglica biva određen brod putnički 'Toscana', imena grada simbola jezika i kulture talijanske.“ (isto, 25)

Spominje, kroz fokus glavnog lika, dječaka Grge, svoje i majčino doseljavanje u Pulu.

„Prazni se selo, prazni se grad. Selo ide u grad, grad odlazi u drugi grad, u drugu državu, u druge države. (...) Ljudsko se nevjere prema Istrom, zar opet. Naš imetak cijeli staje u bili tavajo, pa i ono najvrednije, žmareni oče takujin, njegov ručni sat, broka ud majolike za polivati ruke kad se umivaš, boršeta materina z pira, od crnoga laka, s velikim mjedenim sidrom na preklopu, pismo njegovo iz Averse, Battaglione Speciale, Sospetto Politico, 'draga moja sena, cia ie novega u selu, caco su nasa dizza' – talijanskom abecedom koju je slabo znala, a hrvatske palatale nikako.“ (isto, 34-35)

I Claudio Ugussi u romanu *Podijeljeni grad* opisuje iseljavanje brodom *Toscana*.

„Ratifikacija sporazuma u Parizu samo je pojačala uznemirenost i zaoštrila ionako grozničavu atmosferu evakuacije. Da bi smirila narod, savezna uprava obećala je ostati u gradu sve dok i zadnji ezul ne bude otišao. S talijanske strane osiguran je veliki brod, 'Toscana', koji će otkloniti sve probleme prijevoza, odvozeći izbjeglice iz Pule u Veneciju. Mnoga putovanja od jedne k drugoj obali mnogih jadnih ljudi s njihovim pokušajima i rasklimanim namještajem na dnevnom je svjetlu otkrivao do gola sve siromaštvo, godinama skrivano od radoznalih pogleda. Prolazeći tih dana pulskim ulicama, nije se čulo ništa doli tupo odjekivanje udaraca čekića, pojačano zbog sad već golih zidova u kućama. Kao da se čitav grad sprema otpraviti veliki pogreb i da se u svakoj obitelji zakiva po jedna mrtvačka škrinja.“ (Ugussi 2002: 184)

Dragan Velikić, koristeći analepsu, o tom događaju piše u romanu *Islednik*. On taj događaj ne opisuje iz vlastitoga iskustva, nego koristeći povijesne izvore te kolektivno sjećanje i osobno sjećanje članova svoje obitelji.

„I onda, koračati arhivom noći jednog grada. Listati dosijea. Zaviriti u tamu godine 1947., kada kolone budućih izbeglica napuštaju svoje kuće i stanove, i natovareni stvarima kreću na rivu, gde ih čekaju brodovi *Toskana* i *Pola*. Poslednji pozdrav gradu u praskozorje.“ (Velikić 2015: 135)

Istarski poluotok iseljavanjem stanovništva doživio je strukturne promjene. „Istra koju su nekadašnji emigranti zatekli poslije petnaestak ili dvadesetak godina provedenih u egzodusu – valja to još jednom istaknuti – malo je naličila na onu koju

su ostavili, a napose su se promijenili ljudi: jednako istarski Hrvati, kao i Talijani.“ (Bertoša 2007: 51) Talijanski autori Angelo Ara i Claudio Magris navode da jugoslavenske trupe nalaze opustošen grad nakon ulaska u Pulu u rujnu 1947., po završetku nadzora anglo-američke vojne uprave. „Istarski i riječki Talijani, izdvojeni i napušteni, tako će platiti najvišu cijenu – odvajanje od nacionalnog područja, egzodus i dijasporu – kao posljedicu izgubljenog rata i odgovornosti nacionalizma i fašizma, odgovornosti koju su oni dijelili s čitavom zajednicom svoga naroda, ali koju moraju sami platiti, uz toliko nerazumijevanja i tako malo solidarnosti.“ (Ara i Magris 2002: 209)

Iz perspektive svog glavnog lika, Dragan Velikić u romanu *Islednik* piše o odlasku saveznika iz Pule nadograđujući obiteljsko i sjećanje samoga grada.

„U septembru 1947. godine izvršena je primopredaja grada. Moj otac, mladi poručnik Jugoslovenske ratne mornarice, stoji na palubi tenkonosca na ulazu u pulsku luku. Anglo-američke trupe napuštaju grad. Usledilo je narodno veselje. Sa zvučnika po terasama i stubovima ulične rasvete odjekuju govori, partizanske pesme i marševi. Vijore se zastave. Parole po zidovima. Panoi sa likovima narodnih heroja. Euforija ovekovečena u filmskim žurnalima na platnima bioskopa širom zemlje koja je konačno zaokružila svoju teritoriju.

Ono što se ne vidi na bioskopskim platnima, čega nema na repertoaru Filmskih novosti, jesu pojedinačne sudbine. Ispražnjeni grad, pusti stanovi, buduća deca začeta u vezama Puljanki i stranaca. Jedna vojska je otišla, druga je došla. Izbeglički dani istarskih Italijana u logorima pored Trsta i Udina.“ (Velikić 2015: 26)

Isti autor o tom događaju progovara i kroz fokus jednog od likova iz romana *Islednik*, urara Maleše.

„Iako je urar Maleša došao u Pulu nakon povlačenja anglo-američke vojske, sebe je smatrao svedokom tog vremena. Prepričavao je priče koje je od drugih čuo sa takvom ubedljivošću da se s vremenom pretvorio u svedoka iz prve ruke. A tako je malo bilo pravih svedoka. Grad je za nekoliko meseci sasvim opusteo. Većina Italijana iselila se nakon dolaska partizanske vlasti. Međutim, to nije sprečavalo uboge duše da šire glasine, da daju oduška zavisti i licemerju. I ugrožavaju život onim Italijanima koji su ostali.“ (isto, 88)

Svoja osobna sjećanja, potkrijepljena povijesnim činjenicama, kao svjedok toga vremena piše povjesničar Miroslav Bertoša (rođ. 1938.), koji u svojoj knjizi *Kruh, mašta & mast* donosi historiografsko i osobno viđenje Pule opisujući razdoblje smješteno u narativni okvir od 1947. do 1957. godine:

„Potkraj 1947. u Puli su se jasno nazirali ne samo znakovi tek prestale anglo-američke uprave, već i, daleko više, tragovi prvoga velikog vala iseljivanja talijanskoga žiteljstva i onih koji iz bilo kojeg razloga nisu željeli dočekati 'nove gospodare', niti živjeti u političkome sustavu koji su oni najavljivali. Viđen očima desetogodišnjaka, grad se prema došljaku doimao zatvorenim, prilično odbojnim, neraspoloženim, čak zloradim.“ (Bertoša 2007: 21) U napuštene pulske kuće počeli su se naseljavati, kao nova radna snaga, stanovnici sela iz najbliže pulske okolice, zatim iz ruralnih sredina ostalih dijelova Istre, a u manjem broju i povratnici, istarski hrvatski emigranti. (usp. isto, 48) Nakon Drugoga svjetskoga rata, kad je općina Pula obuhvaćala površinu od 574 četvorna kilometra, tijekom 33 godine broj stanovnika povećao se za više od 30.000, a broj domaćinstava s 13.452 na 26.778. Tome je pridonio gospodarski razvoj Pule uz razvoj infrastrukture i industrije, što je kao posljedicu imalo doseljavanje s područja bivše Jugoslavije, kao i iz središnjeg dijela Istre. (usp. Dukovski 2011: 272)

3.4. Grad na kraju 20. stoljeća

Prijelomni događaji u Puli na kraju 20. stoljeća bili su odjeci Domovinskog rata, uz odlazak Jugoslavenske narodne armije i napuštanje vojnih objekata te ponovno iseljavanje stanovništva, kao i dolazak izbjeglica i prognanika iz drugih područja Hrvatske i bivše Jugoslavije koja su posredno ili neposredno bila zahvaćena ratnim zbivanjima. Tada je iz Pule iselilo više od 3.700 stanovnika, a doselilo ih je više od 5.000. (usp. Dukovski 2011: 277) „Puljani su sudjelovali u *Domovinskom ratu* vojno, gospodarski i karitativno, po tko zna koji put u dugoj povijesti (...) Neosporno je da se pojavila i kriza identiteta grada.“ (isto) Sporazum o uvjetima odlaska JNA iz Pule potpisan je 14. studenoga 1991. godine.

„Primopredaja objekata Vojno-pomorskog sektora Pula izvršena je 15. prosinca, već sutradan je na zgradi bivšega Zapovjedništva Vojno-pomorskog sektora zavijorila hrvatska

zastava, a preuzet je i Muzil, posljednji veliki vojni kompleks u Puli. Napušteni vojni objekti bili su potpuno devastirani, izuzevši Doma JNA (kasnije Dom hrvatskih branitelja, potom Dom oružanih snaga, a riječ je o starome zdanju austrijskoga Marine Casina).“ (isto, 380)

O odlasku vojnika JNA s Muzila piše Davor Mandić u *Đavoljoj simfoniji*.

„Mario je čuo da noćas odlaze zadnji vojnici JNA s Muzila i konta da bi bilo fora ušuljati se unutra. Mislio sam da me do sutra ništa neće natjerati da ustanem. A možda ni tada. Ali Mario me nije prestao nagovarati i na kraju sam pristao, samo da prestane. Dogovorili smo se naći navečer. Nisam se oporavio, ali kad sam sjeo na motor ipak mi je bilo drago što sam izašao. Još idemo na Muzil. Jedino mi je Mario digao živce kad je počeo govoriti kako je JNA velika vojska i imaju tenkove i brodove i migove i puške da ih ne možeš ni izbrojati... Kako može biti tako blesav, pa JNA baca bombe na mog brata, kako JNA može biti OK? Zašutio je na to.“ (Mandić 2016: 58-59)

Odlazak jugoslavenske vojske iz Pule uzrokovao je znatne društvene promjene:

"Neke obitelji 'vojnih lica', posebice onih s dužim boravkom u Puli, preko noći su se razdvojile i raspale. Neke su se i slomile pod teretom odluke o odlasku ili ostanku. Osim pojedinačnih primjera, djelatna vojna lica JNA uglavnom su otišla iz Pule. Većina civila, koji su radili u vojsci, ostala je u gradu, jednako kao i vojni umirovljenici. Istovremeno su dolazile i nastanjivale se izbjeglice i prognanici iz Slavonije te Bosne i Hercegovine, što je dovelo do spontana oblikovanja novih antropološko-kulturnih skupina, koje su se teško privikavale na nove životne i društvene uvjete. U čemu je bio problem? U istim mehanizmima opstanka i suprotstavljanja kao i četiristo godina ranije, 'starosjedioci' su se (kao i novopridošlice) kulturno distancirali od ovih drugih. Ništa se u biti nije promijenilo.“(Dukovski 2011: 380)

Kriza, dakle, osim političkog prevrata, utjecala je na gospodarsku i kulturološku razinu, što se prelijeva na osobne odnose u mikrozajednici poput ruralne i urbane sredine, ali i obiteljsku zajednicu pa i na svijet pojedinca. Nakon iseljavanja Talijana iz Pule, u gotovo prazan grad koji tek treba steći novi identitet, dolaze stanovnici sa sela, iz drugih dijelova Istre pa i iz ostalih dijelova Jugoslavije koji grade multikulturalnost te oblikovanje zajednice u formalnom i sadržajnom smislu. Nova *praznina*, uz odlazak i doseljavanje novih stanovnika opet je počela vladati početkom devedesetih godina 20. stoljeća. Tada Pula prolazi kroz novi proces transformirajući se iz vojnog i industrijskog u turistički grad novog urbanog identiteta, doživljavajući tranziciju koja još uvijek nije u potpunosti završila.

4. PULSKA MULTIKULTURALNOST U GOVORU I PROSTORU

4.1. Osobitosti pulskoga govora

Specifičnosti pulskoga govora koje autori navode u svojim djelima ukazuju na multikulturalnost i dug povijesni tijek suživota više nacija na prostoru stvaranja urbanog identiteta. Govor lika dio je njegove karakterizacije, „(...) bilo da je izgovoren naglas u sklopu dijaloga, bilo da je posrijedi 'tiha aktivnost uma', odnosno unutarnji govor lika (...) Jezik lika kao poseban jezik u romanu uvijek je istodobno i poseban pogled na svijet koji teži društvenoj značajnosti. Riječ lika stoga je 'društveni jezik' koji raslojava jezik romana i unosi u njega govornu raznolikost na temelju profesionalnih, klasnih, generacijskih, obiteljskih osobina.“ (Grdešić 2015: 73) Također, jezik se u literaturi, uz prostor, smatra elementom etničke identifikacije. (usp. Kalapoš 2002: 137).

O Puli, budući da je kroz stoljeća pripadala različitim državama i nacijama, pisalo se različitim jezicima i pismima, a autori su dolazili iz različitih kultura što već samu povijest književnosti u Puli čini multilingvalnom. (usp. Jurdana, Fabris i Legović 2010: 142) Snaženjem hrvatskog nacionalnog identiteta u Puli, svaki put neprijateljske postaju pojave koje dolaze s istoka, istočno od Rječine, a Talijani upotrebljavaju riječ *barbari* da bi njome označili narode s kojima su u sukobu. (usp. Balota 2005: 85)⁵

Jezična dvostrukost pojavljuje se već u samom naslovu romana Milana Rakovca: prvi dio fraze je hrvatska transkripcija talijanskog dijalekta: „*Riva i družī...*“, a drugi dio talijanska transkripcija hrvatskog dijalekta: ili, *caco su nassa dizza*. Uvodna sintagma romana pak već ukazuje na intertekstualnost i preuzeta je iz pjesme Konstantinosa Kavafisa *Čekajući barbore*⁶ (usp. Biletić, 2008: 74). Umjesto

⁵ „Kad je trebalo, barbari su bili isto što i Teutoni, t.j. svi su Nijemci bili za njih barbari. Drugi put su barbari i još gori od barbara bili svi Slaveni. Ponižavajući izraz za Nijemca bio je 'njoki', za Hrvate i Slovence 'ščavi'. Blaži, opet ponižavajući izraz za Hrvate bio je 'ćići'. Nijemci su primili ovaj drugi, prvi nisu.“ (Balota 2005: 85).

⁶ „Što mi to čekamo, na trgu okupljeni?

To barbari treba danas da stignu.

Zašto je vijeću sav posao stao?

Zašto vijećnici sjede, ne donose zakone?

Zato što će danas stići barbari.

I kakve sad zakone da donose vijećnici?

izraza *barbari*, u Istri se koristio pojam *družī* (od istrovenetskog *druxī*). „Naslov je romana, dakle, fonetiziran usklik prijezira i straha kojim je dio istarskoga življa, uglavnom romanskoga podrijetla, što je nastavao priobalne gradove, dočekao dolazak na Poluotok 'drugova', 'titina', odnosno partizana, ukratko osloboditelja / 'osloboditelja' sa slavenskoga istoka.“ (isto).

Rakovac o govoru Pule progovara kroz sukob grada i sela, *barbara* i *finih građana*:

„Arsenal je stao gutati ljudsku snagu istarskog sela, ali barbarin se tada prevario. Grad mu se otvorio nije, i nek se trudio govoriti po gradsku, oponašajući Latine i fine građane, izdavao ga arhaični dvoglas, 'ć', gibak i mek poput golubijeg guka, ispupčene jagodice slavenske, nezgrapna kretnja, ojkava pjesma što zanosi na zov čobanina.“ (Rakovac 1983: 29)

Poslijeratno razdoblje od 1947. do 1957. godine u Puli obilježeno je talijanskim jezikom, koji je bio *jezik prestiža, tradicije i kulture*. (Bertoša 2007: 43) No, u svakodnevnom govoru uglavnom se nije upotrebljavao standardni talijanski jezik, a pulski dijalekt bio je istrovenetski.⁷ Takve govorne specifičnosti uzrokovalo je masovno iseljavanje pripadnika talijanske nacionalnosti iz Pule nakon Drugog svjetskog rata te useljavanje brojnih stanovnika iz okolice Pule i drugih dijelova Istre, ali i žitelja hrvatske nacionalnosti koji su dolazili i vraćali se u Pulu iz drugih područja Jugoslavije. U centru grada Pule živjeli su bogatiji stanovnici, a pretpostavlja se da je najveći broj stanovnika koji su iselili iz grada dolazio upravo iz njegovog središta, dok je struktura stanovništva ostala većinom jednaka u predgrađima, u kojima je živio radnički sloj. Tamo su se pak doseljavali novi stanovnici sa sela „(...) što je utjecalo jednako na 'mentalitet' njihova stanovništva, kao i na promjene uporabnoga govora – istrovenetskoga dijalekta (unašanje novih riječi, intonacija u izgovoru, pogrešna akcentuacija (...) širenje novih nadimaka, naziva za biljni i životinjski svijet, predmete i sl.).“ (isto, 2007: 131)

Barbari, kad dođu, donosit će zakone.“

Iz pjesme *Čekajući barbore* Konstantinosa Kavafisa, grčkog pjesnika, u prepjevu Antona Šoljana. (Rakovac, 1983: 5)

⁷ „Hrvatskome je jeziku trebalo oko deset do petnaest godina da se učvrsti ne samo kao politički, već i kao kulturni i prestižni jezik. U toj je fazi u gradu Puli dominirala varijanta hrvatskoga književnoga jezika, dok se čakavski dijalekt, čak ni među doseljenicima sa sela, gotovo i nije rabio. Tek kasnije, približno od početka 60.-ih godina, na kulturnoj se sceni i svakodnevnome govoru u većoj mjeri pojavljuje i hrvatski čakavski dijalekt.“ (Bertoša 2007: 43)

Jezični izričaj u romanu Milana Rakovca naglašava i pripovjedačevo odrastanje u vremenu negativnih osobnih iskustava. Govor piščeva djetinjstva zapadnoistarski je čakavski dijalekt, na kojem njegov glavni junak i razmišlja. Kombinira se, posebice u dijalozima, dijalektalni i standardni izričaj, hrvatski i talijanski, uz pojavljivanje čakavskog i istrovenetskog izričaja. Prema Cvjetku Milanji, u Rakovčevom izričaju moguće je pronaći i elemente makaronike⁸:

„Metaforički, a i ne samo metaforički rečeno, šćavonski buntovnik, vrstan esejist i feljtonist, putopisac i prozaik, koji je u autobiografskom romanu 'Riva i družī' (1983.) ponudio zanimljivu strukturnu i jezičnu (makaronština!) kombinaciju postmodernističkoga tipa, jer je uspješno amalgamirao različite žanrovske modele (dokumentarnost, memoaristiku, feljton), a narativno odmičući se od klasičnog načina fabuliranja, šćavonski buntovnik, dakle, Milan Rakovac pravo je dijete Istre (...)“ (Milanja: 2010)

O jezičnoj raznolikosti svjedoče i dokumentaristički dijelovi interpolirani u fikcijski tekst Rakovčevog romana – isjecci tekstova iz tadašnjeg tiska na hrvatskom i talijanskom jeziku te istrovenetskom govoru (*Glas Istre, L'Arena di Pola, El spin, Il nostro giornale*).⁹

S pozicije svog materinskog, talijanskog jezika, o pulskome govoru i sukobima koji nastaju između Talijana i Slavena, progovara i Claudio Ugussi.

„I u Puli fašisti su budno motrili da nitko ne bi govorio 'šćavunski', a kad bi nekoga, koji je možda došao izvana, uhvatili u prijestupu, u najboljem slučaju prošao bi s jednim batinanjem i ricinusovim uljem. Znao sam to jer nam

⁸ Izraz makaronika označava „(...) postupak miješanja vernakularnog i, najčešće, latinskoga, pri čemu korijen ili osnova neke riječi pripada jednom jeziku, a nastavak drugomu. Osim hotimice iskrivljene uporabe latinskoga, u širem smislu podrazumijeva općenito miješanje dvaju idioma.“ (Makaronika. *Leksikon Marina Držića*. <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/makaronika/>, pristupljeno 24.1.2018.)

⁹ *Glas Istre* pokrenut je u srpnju 1943. godine kao glasilo Narodnooslobodilačke fronte za Istru. Novine su izlazile kao mjesečnik, zatim tjednik pa dvotjednik, a od 1969. godine kao dnevnik te su danas najveće regionalne dnevne novine. (usp. *Glas Istre. Istrapedia*. <https://www.istrapedia.hr/hrv/788/glas-istre/istra-a-z/>, pristupljeno 14. prosinca 2018.)

„Boravak jedinica Jugoslavenske armije nakon oslobođenja 1945., u Puli je trajao 45 dana, što su talijanski nacionalisti nazivali '*partizanskom okupacijom*'. U to je vrijeme, sredinom godine osnovano uredništvo gradskog dnevnika *Il Nostro Giornale*, u kojem su Talijani bili u većini, a odgovorni urednik bio je Domenico Cernecca. I oni su bili označeni kao '*filotitini*' i '*filoslavi*' među '*protalijanskim*' snagama (...) *El Spin* je bio talijanski satirični list; svojim karikaturama (*Luigi Vidris*) nije tumačio samo aktualne događaje, nego i 'partizansku vlast' 1946., u vrijeme kada je sudbina Pule bila zaključena. Prepoznatljivi su likovi Aliceda de Gasperija, Josipa Broza i partizanâ kao 'prijatelja naroda' životinjskoga izgleda, koji ubijaju 'neprijatelje naroda', dakako samo Talijane, pljačkajući usput njihovu imovinu. *El Spin* je odigrao značajnu ulogu u odluci Puljana da napuste grad, održavajući i potičući ozračje međunacionalne napetosti. Dnevni list *L'Arena di Pola* izlazi još i danas kao glasilo 'Slobodne općine Pula u egzilu'“. (Dukovski 2011: 223)

je u školi učitelj na satu fašističkog odgoja rekao da su dva slavenska kriminalca odvučena u sjedište Saveza i da su morala popiti vrhom punu čašu ricinusovog ulja.“ (Ugussi, 2002: 38)

Ugussi također spominje razliku između slavenskog i istrovenetskog izgovora kod riječi *druži* i *drugarice*.

„Riječ 'druži' me nasmijala jer mi je došla u drugom ruhu da označi upravo njih, na hrvatskom jeziku drugove, dok su 'drugarizze' bile drugarice. Iskrivljenost, očigledno nenamjernu, već prouzrokovanu nespretnošću da se ispravno izgovore te riječi, Puljani su odmah prihvatili te se veselo proširila s onim osobitim smislom za kolektivni humor koji ih obilježi svaki put kad se nađu pred nevjerojatnom novošću; ali isti humorizam mogao je lako poprimiti različite varijante i pretvoriti se u sarkazam.“ (isto, 78)

U kasnijem, tranzicijskom i postkomunističkom povijesnom kontekstu, Goran Vojnović spominje kombiniranje slavenskih s talijanskim riječima u pulskom govoru kao odraz multikulturalnosti. Tako navodi razgovor s rođakom:

„Mišo, koji je bio godinu i pol mlađi od mene, bio je nevjerojatno radoznao dječak kojeg su zanimale neobične stvari i kojega ni najmanje nije zanimalo trenutno stanje u državi koja je bila na rubu 'oružanog konflikta', kako su to zvali u Dnevniku. Njega je zanimalo kako mi u Puli naglašavamo riječi koje on zna, a koje su riječi potpuno drugačije i on ih ne razumije. Jedino je njega u mom poslijepulskom životu zanimalo što je to pašareta i kakvo je to piće, kakve su karte za briškulu i činile su mu se smiješne sve one talijanske riječi koje smo u Puli smatrali svojima. Stalno sam morao ponavljati riječ 'šugaman', a njemu je to bilo smiješno.“ (Vojnović 2011: 101)

I u kontekstu opisivanja svog izbjeglištva, Vojnović naglašava specifičnosti pulskoga govora kao odraz multikulturalnosti i međusobne tolerancije:

„Daniel, koji je trebao biti Adnan, također mi je rekao da u razredu ima sedam Slovenaca, dva Hrvata, tri Muslimana, osam Srba, jedan Makedonac, jedan Šiptar i još par pedera koji ne žele reći kako se zovu njihovi očevi i skrivaju što su da ih ne bi zajebavali. Sve je to za mene bilo novo, jer smo u Puli znali samo da jedni imaju none, drugi bake, treći babe, i nismo bili svjesni da to bilo što znači, prije svega nismo nikoga ispitivali o očevom imenu i na

podlozi tog bizarnog podatka bilo što zaključivali. Znali smo samo da oni koji imaju none tečno govore talijanski i odlaze nonama svaki dan na ručak, a oni koji imaju babe odlaze k njima samo za ferije. Ovdje, na Fužinama, vrijedila su drukčija pravila.“ (isto, 154)

Sličan je kontekst spominjanja talijanskog jezika i u *Isledniku* Dragana Velikića:

„Marino Storeli, čija porodica nije optirala u Italiju nakon odlaska anglo-američke uprave, živi u ogromnom stanu u Omladinskoj ulici. Otac mu je modelar u brodogradilištu. Na nekih stotinu kvadrata otkrivam jedan svet tako različit u odnosu na Hrzove. Druga civilizacija. Nema neprijatne tišine kao kod Hrzovih, onog vakuuma prećutanog. Da li možda zbog dugih vokala italijanskog jezika, koji šire vedrinu čak i u svađama? Ili zbog muzike sa radija koji je stalno uključen?“ (Velikić 2015: 58) Navodi, dakle, talijanski, kao prijateljski jezik.

Nakon devedesetih, doseljavanjem u Pulu dijela prognanika i izbjeglica iz dijelova kontinentalne Hrvatske zahvaćenih ratom, u pulskom urbanom govoru, uz već uvriježene talijanizme, pojavljuju se i riječi koje se dotad nisu koristile u razgovornoj komunikaciji, iako pripadaju registru hrvatskoga jezika, kako spominje Davor Mandić.

„Mario se smije, jer je neki dan došla u razred jedna iz Vukovara, Ivana, pa je pitala gdje se može kupiti zemlja. Sad Mario to stalno ponavlja. 'Žeeeeemlja.' I umire od smijeha. A mislila je na panin.“ (Mandić 2016: 41)

Ovdje govor dolazi do izražaja kao sredstvo iskazivanja regionalne pripadnosti. Ona se razvila na području Istre osobito nakon raspada Jugoslavije i osnivanja novih država na tom području, kako navodi Sanja Kalapoš:

„U prvome su redu ljudi u novostvorenoj državi vidjeli mogućnost ostvarivanja posvemašnje slobode, koja je svakako obuhvaćala i slobodu oblikovanja identiteta bez straha od političkih, društvenih ili pravnih posljedica ili sankcija. Stoga su se stanovnici regija, ohrabreni čestim medijskim istupima o novostečenoj slobodi i uživajući podršku političara i njihove retorike, okrenuli svojim regijama, dijalektima, običajima, zaboravljenim ili donedavno zabranjenim pjesmama, glazbalima i blagdanima.“ (Kalapoš 2002: 137)

Istrani, zbog čestog mijenjanja državnih uprava u povijesti, navodi, kao i dijelom zbog svog mediteranskog mentaliteta, koji gaji nepovjerenje prema javnim institucijama, ne vežu se za državne simbole poput grbova, zastava i himni „(...) nego su svoju

identifikaciju povezivali s mnogo stabilnijim kulturnim i etničkim elementima: prvenstveno jezikom (istarskim čakavskim dijalektom hrvatskoga jezika), zatim fizičkim prostorom te religijom.“ (isto)

Može se primijetiti da se hibridnost u govoru razvija od makaronštine do suptilnih govornih razlika, što je vidljivo od Rakovca do Mandića. Naime, zbog čestih promjena političkih režima, državnih uređenja te jezika i govora kojima se služilo na pulskom području, kao jedna od specifičnosti stvorio se *puležanski* govorni izričaj. U vokabularu se može pronaći utjecaj njemačkog, talijanskog, slovenskog pa i jezika drugih republika bivše Jugoslavije. Te su specifičnosti, kao dio multikulturalnosti, jedna od glavnih odlika Pule i Istre.

4.2. Natpisi na javnim mjestima (grafiti)

Dio urbanog identiteta Pule, koji se pojavljuje u svim obrađenim djelima autora, su i grafiti, odnosno natpisi na javnim mjestima. Takvi su natpisi u skladu s definicijom grafita: „Grafit (tal. *graffito*) je urezan, utisnut natpis ili crtež na zidu ili nekoj drugoj površini. Riječima i slikama, s pomoću pisaljke/boje/spreja, stvaraju se rečenice, parole i figure, najčešće duhovita i zajedljiva sadržaja.“ (Botica 2010: 383)

Autori romana spominju uglavnom verbalne grafite, parole nastale kao dio vremenskoga konteksta, ali i crtanje crvenih zvijezda kao simbola komunizma. Botica smatra da grafiti mogu imati elemente literarnosti, predstavljati male književne forme. „Grafitarske strukture, kad su primjereno verbalizirane i ostvarene u prostoru, podliježu svim zakonitostima malih literarnih formi, a najbliže su poslovice i aforizmu.“ (isto, 6) Grafit kao ustroj, smatra, je i informacija i komunikacija. „Vežanost za grad, za gradsko sivilo, bezdušje armiranih blokova, nebodera, gotovo bezvegetativnu okolicu, bila je stanovita motivacija pobuni protiv takvog prostora. Pobuniti se, intervenirati u njemu i izmijeniti ga. Ne može primjereno intervenirati tko se ne osjeća sudionikom takvog prostora, tko i sam nije obezvrijeđen, tko ne osjeća njegovo bezdušje i prazninu.“ (isto, 388). Grafiti su, navodi, pokazatelj društvenih gibanja pa u grafiterskoj djelatnosti i tabu teme nalaze svoje mjesto, kao i mjesna obilježja gradova u kojima se oni ostvaruju.

U Puli su grafiti imali vrlo velik značaj do kraja trajanja anglo-američke uprave na gradskom području, odnosno od sredine 1940-ih do kraja 1947. godine kad su „(...) odigrali važnu promicateljsku ulogu u konačnoj odluci o pripadnosti grada“. (Bertoša 2007: 378)

„Poput cijele Istre i zidovi kuća u Puli bili su puni političkih grafita koji su savezničkoj komisiji za razgraničenje trebali pokazati volju naroda i njegovo opredjeljenje za Jugoslaviju i Titov režim. Pisane potajno, jarkom tamno crvenom bojom, parole su sastavljene najčešće na talijanskom jeziku (ili nekoj miješanoj talijansko-hrvatskoj grafiji), u obliku akronimskih krilatica, poput W JUGOSLAVIJA, W TITO...(dvostruko W rabilo se za oznaku riječi Viva – živio!)“ (isto)

Milan Rakovac u djelu *'Riva i družī ili caco su nassa dizza* tako spominje *naše i njihove* grafite, parole zatečene na zidovima tijekom savezničke uprave, uglavnom napisane na dijalektu talijanskog jezika.

„Po zidovima parole naše i njihove, Živio la e po bon! Abasso le siore, viva le scove! Tito – Pola, baccoli in cariola! L'amor de Pola: Italia, Italia, Italia!!!“ (Rakovac 1983: 27)

Navodi i parole koje je primijetio nakon doseljenja u grad.

„I svejeno smo maša brzo došli u Pulu. 'Viva Tito', 'Tito Pola', 'Vo-gli-aaaa',...san čita parole po svud napišene, 'vo-gli-amo la Jugoslavia'.“ (isto, 109)

Glavni lik knjige je i sam sudjelovao u stvaranju grafita:

„Na bot smo protiegli tranšparenat priko česte. Niki stari lancun san raskrojija. 'Mismo Hrvati hočemo Jugoslaviju', nan je bila napisala z crlenima slovima gori naša Mia.“ (isto, 40).

Grafite ispisane na talijanskom jeziku spominje Claudio Ugussi u romanu *Podijeljeni grad*.

„I ulice grada kojima smo išli prema Palazzinama izgledale su praznije nego inače. Na zidovima uvijek isti natpisi, mnogi talijanski.“ (Ugussi 2002: 64)

No, piše i o svom ujaku kojem je, kao soboslikaru, „iz Narodnog odbora“¹⁰ povjereno zaduženje izrade projugoslavenskih crteža i natpisa.

„Morao je ponovo otvoriti radionicu, ali ne da bi radio svoj posao, nego naslikao na stotine crvenih zvijezda, pisao natpise na transparentima od platna i drvene panoe, čak su htjeli da piše po zidovima, čemu se oštro suprotstavio.“ (isto, 67)

Budući da grafiti i parole, koje se najčešće ispisuju na javnim prostorima, ujedno predstavljaju svojevrsno zadiranje u taj prostor, Botica piše i o dvojbi kod razmatranja grafita kao društvene pojave. „Kako se pojavljuju u *zabranjenom* prostoru, stalne su dvojbe o osnovnom određenju: grafiti kao *kultura* i *sub-kultura* (u okolini) ili kao *vandalizam* (u prostoru). U stručnoj interpretaciji grafita i dalje je aktualan sam čin grafitarenja i grafitarova uspostava komunikacije s mogućim recipijentom, tj. specifičan govor i odgovor usprkos svim društveno sankcioniranim konvencijama.“ (Botica 2010: 7)

Grafiti su ujedno odgovor na aktualnu političku situaciju pa je tako i u doba tranzicije i raspada Jugoslavije, o kojem piše Goran Vojnović u romanu *Jugoslavija, moja domovina*.

„Tog je dana otac hodao Pulom spuštene glave, a putem bi tek tu i tamo nekome kimnuo. Na moje veliko iznenađenje nije se htio zaustaviti ni uz stračaru uz park Nikole Tesle gdje smo već skoro ritualno prebrojavali bosonoge 'pubertetlije' koji su se množili na prašnjavom dvorištu kuće na kojoj se već dvije godine kočoperio golemi grafit 'KOSOVO REPUBLIKA – ISTRA KONTINENT'.“ (Vojnović 2011: 12)

Politički obojene grafite, koji se u Puli pojavljuju devedesetih godina prošloga stoljeća, spominje Davor Mandić u romanu *Đavolja simfonija*, navodeći da se u Puli natpisi na zidove ispisuju i ćiriličnim pismom:

„Išli smo do pošte, gdje smo se smijali grafitu na ćirilici 'Ovo je Srbija', a još više onom od ispod 'Budalo, ovo je pošta'.“ (Mandić 2016: 114)

¹⁰ Nakon što je 9. svibnja 1945. godine u Pulu došao treći (talijanski) bataljun *Pino Budicin* iz Prve brigade *Vladimir Gortan*, 43. divizije, u čijem su sastavu bili i brojni Puljani, civilnu vlast na gradskom području preuzeo je Gradski Narodni odbor, koji je dotad bio nelegalan. Službeno je osnovan 2. svibnja 1945. godine u Osnovnoj školi *Giuseppe Giusti* (današnja OŠ Tone Peruška). (usp. Dukovski 2011: 202)

Ispisivanje parola i doskočica u javnim prostorima ujedno je jedan od oblika reagiranja na aktualna politička događanja, osobito ona koja su značajna za daljnji razvoj društvene zajednice. „Široko motreno, svaki grafit se može odrediti kao politička činjenica, s obzirom na to da sam čin pisanja i crtanja po zidovima i drugim javnim prostorima predstavlja oblik nepoštovanja vladajućih društvenih normi, a time i specifičan izraz buntovnog odnosa prema državnim organima koji su dužni da osiguravaju poštovanje tih normi.“ (Lalić, Leburić i Bulat 1991: 115)

Društvena angažiranost i borba svake nacije za svoj integritet očituje se, dakle, i u javnom prostoru poput verbalnih natpisa na zidovima, koji se također, u različitim povijesnim razdobljima, pišu različitim jezicima, odražavajući aktualnu društvenopolitičku situaciju.

5. GRADSKO TKIVO – GRAD KAO NOSITELJ KULTURNIH PRAKSI

Svoj urbani izgled Pula je počela poprimati sredinom 19. stoljeća, kad je bila proglašena glavnom austrijskom vojnom lukom.¹¹ Pogled na grad općenito, dijeleći ga na dvije perspektive – panoramsku i pješačku, opisuje Valentina Gulin Zrnić. S najviše gradske zgrade pruža se panoramski pogled, koji daje cjelovito viđenje grada, u urbanističkom ili kartografskom smislu.

„Perspektiva odozdo uključuje življenje u gradu kao konstitutivno poimanje grada odnosno podrazumijeva upisivanje individualnih značenja. Upravo korištenjem – hodanjem, šetanjem, gledanjem, zaobilaženjem, vraćanjem, zaustavljanjem, zadržavanjem i provođenjem vremena – lokaliteti nisu više samo točke na shematiziranoj gradskoj mapi, nego postaju bliski, poznati, dragi, ugodni, ili neugodni, a u tome se iskazuje subjektivno iskustvo grada.“ (Gulin Zrnić 2009: 24)

¹¹ Obuhvat Pule i važnost koju je grad tada imao, u svom djelu *Puna je Pula*, opisuje Mate Balota „Austrija je, od 1846. dalje stvarala također od Pule koloniju (...) Započeta između mornaričke kasarne i mornaričke bolnice, Nova je Pula imala s vremenom zauzeti čitav prostor na južnim brežuljcima između kazališta i Verude, predio vila u parkovima i vrtovima, sunčan, zračan, zelen, cvjetan, zdrav, s divnim pogledom tu na široki zaliv, tamo na otvoreno more, povišeno i isključivo mjesto za odabrane, koje je imalo odgovarati vladajućem položaju i utjecaju kolonizatorskog elementa u Puli. Čitav predio postepeno je izgrađivan kasarnama, školama, zavodima, i najviše kućama za stanovanje. Tu je sagrađena i mornarička crkva i mornaričko groblje (...) A da ovaj predio bude uvijek siguran, sagrađen je na njegovu rubu i velik moderan (tada) mornarički zatvor. Na kasarne, zatvore, groblja i crkve Austrija je mnogo polagala.“ (Balota 2005: 20)

Tako i autori obrađenih romana, kao šetači, *flaneuri*, Pulu doživljavaju kroz glavne *žarišne točke* koje spominju kroz fokus pripovjedača, opisujući stvarne lokacije, u koje ugrađuju individualna sjećanja. U svojim romanima autori pišu o Giardinima, koji su neko vrijeme nosili naziv Korzo, ugostiteljskim objektima, poput kavana, gostionica, restorana te u, novije vrijeme, *caffe barova* i diskoteka, zatim kinima, hotelima te kupalištima, plažama i naposljetku, grobljima.

5.1. Središte grada – Giardini (Korzo)

Dijeleći grad na centar i ne-centar koristeći Greimasove, Barthesove i Gottdienerove teorije o književnom promišljanju gradskog prostora, Maša Kolanović ističe da „(...) centar pritom čini nukleus u strukturnom smislu, faktor semantičkog jedinstva i primarnu snagu društvene organizacije klasičnog (zapadnjačkog) grada te središte političke, administrativne, religijske, ekonomske moći, neophodne za njegovu organizaciju.“ (Kolanović 2008: 74) Govoreći pak o središtima francuskih gradova, Marc Augé centar grada definira aktivnim mjestom, koje je zaživjelo i u književnosti prve polovice 20. stoljeća, ističući da se na tom mjestu uređuju kavane, hoteli i prodavaonice, osobito nedaleko od trga na kojem se odvija trgovina, u slučajevima kad su odvojeni crkveni i tržnički trg. (usp. Augé 1992: 63)

Pulski Korzo bio je poznato mjesto okupljanja do devedesetih godina 20. stoljeća. Prijašnji naziv Giardini (od tal. *giardini* – vrtovi), koji to mjesto danas opet nosi, dobilo je po vrtovima koje su na toj lokaciji građani nekad obrađivali neposredno uz gradske zidine. Nakon što je Pula postala glavna ratna austrijska luka, krajem 19. stoljeća počela se ubrzano širiti te su nekadašnji vrtovi pretvoreni u park s uređenim stazama i hortikulturom, a na tom se mjestu tada, u doba Austro-Ugarske Monarhije, nalazila i gradska tržnica te tramvajska stanica. Početkom 20. stoljeća posađena su stabla ladonje (koprivić), a većina tih stabala i danas raste na tom prostoru koji je tada prenamijenjen iz tržnice u šetalište te su se tamo održavale izložbe knjiga i prigodne prodaje.

Nakon Drugog svjetskog rata Giardini dobivaju novi naziv, Korzo. (usp. Kocković Zaborski 2015: 99-100)¹² Ponovno postaje popularna šetnica i okupljalište mladih pedesetih godina 20. stoljeća. Najčešći izlasci tada su subotom poslijepodne započinjali upravo na Korzu, otkud bi se kasnije odlazilo uglavnom u slastičarnicu ili u kino. Tijekom šezdesetih godina na Korzu se pulska mladež okuplja poslije nastave, odnosno do 20.30 sati od ponedjeljka do petka te do 22.30 sati vikendom, dokad je većini trajalo vrijeme za izlazak. Trasa šetnice kretala se među drvoredima, na potezu od današnjeg objekta Financijske agencije do Slavoluka Sergijevaca. (usp. Piljan, Svitich, Bogunović 2012: 17-19)

Kasnije, sedamdesetih godina, na Korzu se okupljaju mladi svih dobi uoči večernjih izlazaka te zatim odlaze na ples u jedan od pulskih klubova ili u kino, a Korzo nastavlja biti popularno okupljalište i tijekom osamdesetih godina. (usp. Kocković Zaborski 2015: 100-101) „Nakon Korza odlazilo se u brojne klubove kojih je osamdesetih godina Pula obilovala, pa se tako biralo mjesto koje je više odgovaralo prema glazbi koja se puštala i mladima koji su se okupljali u pojedinim mjestima.“ (isto, 101) Korzo pak devedesetih godina 20. stoljeća prestaje biti tradicionalnim okupljalištem mladih, koji se počinju okupljati u caffè barovima u četvrtima, pretežno prema mjestu stanovanja, u parkovima i na igralištima, odakle odlaze u klubove. (usp. isto)

Atmosferu na Giardinima 1945. godine opisuje Milan Rakovac. Povezuje poslijeratno ozračje sa stvarnim povijesnim događajem, *jugoslavenskom okupacijom*¹³.

„Partizanski panjugoslavistički folklor trešti ljeti četrdesetpete po Giardinima, le quaranta giornate d'occupazione Jugoslava, po slobodnoj Istri, po križinah, spod ledonjah.“ (Rakovac 1983: 16)

¹² „Semantičke invencije socijalizma na dnevnoj razini, i u domeni rutina, izazivaju preinake u kodovima poput naziva ulica ili tvornica jer se upravo u njima ostvaruje komunikabilnost socijalizma kao jezičnog režima. Ponosan, patriotski i progresivan jezik znakova upućuje na zahtjev rekonstrukcije sebstva i nužnost osvajanja grada i njegove prošlosti upisane i oprimjerene u vizualnom (...) Njima socijalizam započinje svoju igru izgradnje repertoara ključnih figura slika i ikoničkih događaja kojima ostvaruje mrežu podupirućih simbola i orijentira socijalizma u kolektivnim predodžbama.“ (Potkonjak, Sanja; Pletenac, Tomislav. 2007. *Grad i ideologija: "Kultura zaborava" na primjeru grada Siska*. Stud. ethnol. Croat. vol. 19. str. 171-198. Zagreb.)

¹³ *Partizanskom okupacijom* Pule, kolokvijalno su talijanski nacionalisti nazvali boravak jedinica Jugoslavenske armije u gradu nakon oslobođenja 1945. godine, a trajala je 45 dana. (usp. Dukovski 2011: 216)

Claudio Ugussi Giardine pak opisuje kao *srce Pule*, ali poput Rakovca, i kao mjesto javnih okupljanja s društvenopolitičkom pozadinom.

„Giardini su bili srce Pule. Sjecište najvažnijih ulica grada, vrlo prostrani dugi trg, mjesto u podnožju antičke rimske tvrđave, koji sada natkriljuje čvrsta venecijanska utvrda što je Puljani zovu Kaštel, zapravo duguje svoje ime mnogobrojnim drvoredima stabla ladonje koji se protežu cijelom njegovom dužinom i ponekim gredicama živopisnog šarenog cvijeća.“ (Ugussi 2002: 101)

„Kao i uvijek, otrčao sam na Giardine, ali već putem susretao sam guste skupine ljudi, ponekad i cijele obitelji, koje su napredovale prema središtu. Bijaše to velika masa ljudi koja je prolazila preda mnom, od po deset ljudi u jednom redu, jedva čujnih; kolona bez kraja. Moglo ih je biti dvadeset tisuća, možda više. Među njima primijetio sam mnoge radnike i đake, a i jedinicu talijanskih partizana, neke sa crvenim rupcem garibaldina¹⁴ i bilo je i mnogo crvenih zastava.“ (isto, 155)

Svoja iskustva s poslijeratnih Giardina kao mjesta socijalne interakcije opisuje i Miroslav Bertoša:

„Subotom popodne ili pred večer, u sumrak jesenskih i zimskih dana iz naših smo se stanova, neki iz đačkoga doma, slijevali na *Giardine*, tradicionalno šetalište puljske mladeži. U tim dugim paralelnim hodanjima gore-dolje, s povremenim zaustavljanjima i pozdravljanjima, upoznavanjima, pridruživanjima novoj grupi i promjenama smjera šetnje (...), osim priča, komentara i pogleda upućenih sa strane na 'simpatije' u fazi osvajanja, već donekle uspostavljenog kontakta s *telepatijskim* susretima očiju koje se traže i na neobični se način dogovaraju o susretu (...), pojedinac, skupina i mladenačka populacija nastojala je, u jednom zlokobnome dobu, pronaći svoje prirodne duševne i tjelesne *ispušnice*, nastojala se izvući iz nadzirateljskoga političko-ideološkog polja i pronaći oazu kakve-takve slobode.“ (Bertoša 2007: 330)

¹⁴ Brigada „Garibaldi“, 24. partizanska udarna brigada „Garibaldi Trieste“ osnovana je 5. travnja 1944. u Srednjem Lokovcu kraj Gorice nakon sporazuma zapovjedništva brigada i odreda „Garibaldi“ talijanskog Dobrovoljačkoga korpusa slobode (*Corpo Volontari della Libertà*) i zapovjedništva IX. korpusa NOV-a Slovenije. Pri osnivanju imala je 268 boraca te je bila najveća talijanska postrojba IX. korpusa. Predstavljala je nastavak antifašističke borbe s kojom su krenuli dragovoljci Proleterske brigade Trieste na području Gorice i Sjevernoistarske brigade „Trieste“ (*Brigata Trieste dell'Alta Istria*) uz zapovjedništvo Giovannija Zola. U rujnu i listopadu 1943. godine, nakon njemačke ofenzive, od skupina tih dviju postrojbi utemeljeni su počeci novih jedinica: na Krasu Tršćanski udarni bataljun (*Battaglione Triestino d'Assalto*) i Bataljun Zol (*Battaglione Zol*) u Istri (u Hrastovlju, krajem studenog 1943. godine). Od njih je potom osnovana Brigada „Garibaldi“. (usp. Istarska enciklopedija. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=385>. pristupljeno 7. siječnja 2019.)

Dakle, kao središte grada u romanima određena je lokacija Giardina, odnosno Korzo. Ta je lokacija kroz različite povijesne momente služila kao gradski vrt, park, a kasnije mjesto društvenopolitičkih okupljanja s kojeg su se mogle slati važne poruke velikom broju građana te kasnije, kao mjesto izlaska i socijalne interakcije različitih društvenih slojeva i generacijskih pripadnosti.

5.2. Ugostiteljski objekti – kavane, restorani, gostionice, caffe barovi, diskoteke

Društvena važnost kavane na području Europe sve više jača tijekom 18. stoljeća, najprije u Francuskoj, gdje se pripadnici viših društvenih slojeva, umjesto u salonima, počinju okupljati u javnim prostorima gdje se pije kava, a na tim se mjestima često razvijaju i intelektualne rasprave, što dolazi do izražaja u doba prosvjetiteljstva. U krčmama, gdje se pak poslužuju alkoholna pića, okupljaju se niži društveni slojevi. Upravo zbog intelektualnog okruženja svojstvenog kavanama, koje je u krčmama izostalo, kavane se u 18. stoljeću smatraju društvenim napretkom, prevladavanjem civilizacijskih tekovina nad barbarskim ponašanjem. (usp. Sabotič 2007: 11) Kasnije, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, ugostiteljski objekti dobivaju sve veći značaj u urbanim sredinama. „U Europi, na razmeđi stoljeća, urbanizacija mijenja opće životne uvjete sve većeg broja ljudi, što neminovno donosi nove uzore i promiče nove vrijednosti. Oblikuje se urbani identitet, različit od provincijskog ili ruralnog. Grad čak postaje literarna tema (...) Veza između urbanog prostora i ugostiteljstva najvidljivija je kada se označi položaj svratišta, kavana, gostionica i krčmi na karti. Položaj određuje i ekonomsku vrijednost prostora.“ (isto, 153)

Promjene u umjetnosti na prijelazu stoljeća zahvaćaju i svijet kavana. „Kad se (...) na srednjoeuropskoj kulturnoj sceni pojavljuju 'mladi', sva su literarna, likovna, arhitektonska i glazbena postignuća dovedena u pitanje. Provodeći 'secesiju' od tradicionalnih struktura, stvaraju slobodni prostor kako bi širom otvorili vrata moderni. Od svih tih načina slobodnog izražavanja jedan se savršeno uklapa u problematiku kavana, a to je književnost.“ (isto, 214).

Kultne bečke kavane obilazili su, među ostalima, Stefan Zweig i Sigmund Freud, Franz Kafka pak posjećivao je kavanu u Pragu, u Münchenu su se nedugo prije 1914. okupljali Thomas Mann, Henrik Ibsen i August Strindberg, a u londonskim

kavanama, među ostalima, Oscar Wilde te William Butler Yeats, kasnije i Arthur Conan Doyle. (usp. isto, 214-215)

„Ukratko, kavana je dom književnosti, pa čak i velike književnosti, budući da je svako od navedenih imena jedan od njezinih stupova. Dakako, pisci nisu jedini koji revno pohađaju kavane, ali oni ostavljaju pisana svjedočanstva o svome kavanskom životu (...) U Hrvatskoj je situacija jednaka. Mladi pisci kavani daju važno mjesto u svojem svakodnevnom životu, kao i u književnome.“ (isto, 215)

Istra je bila dio austrijskog dijela Austro-Ugarske Monarhije do njenog raspada 1918. godine. Budući da je Pula bila proglašena glavnom vojnom austrijskom lukom polovinom 19. stoljeća, to je utjecalo na njen nagli razvoj pa je nakon toga postala najveći grad u Istri, a 1880. godine i osmi grad po veličini u austrijskom dijelu Monarhije, neslužbeno nazvanom Cislajtanija. (usp. Dobrić 2003: 39) Ugostiteljski objekti poput kavana i restorana te hotela počeli su se pojavljivati u velikom broju zbog povećanja broja stanovnika među kojima je bilo mnogo vojnika, državnih činovnika i radnika. (usp. isto, 40)¹⁵

I u Puli je, po uzoru na druge europske gradove, bilo *Kaffehausliterata* (kavanskih književnika), koji su u kavanama pisali svoja djela i čitali te se sastajali sa svojim prijateljima. Najpoznatiji među tim piscima je irski književnik James Joyce. (usp. isto, 44) U Puli je živio sa svojom partnericom Norom Barnacle, a večeri su ponekad provodili u kavani *Miramar*. „Kad je zahladnjelo, a njihova soba nije imala peći, moraju potražiti drugi stan. Sad najviše piše u kavani. U veljači 1905. piše bratu Stanislausu dosta dugo pismo u kom bi se moglo reći da je sažetak njegova života u Puli.“ (Arambašin Slišković 1996: 411)

Tridesetih godina 20. stoljeća u Puli djeluje deset kavana, dok ih je početkom četrdesetih godina ostalo ukupno sedam. (usp. Dobrić 2003: 45). Nakon druge nacionalizacije u gospodarstvu, 1948. godine, većina restorana i gostionica Pule i okolice prelazi u državno vlasništvo. (*Ki sit ki lačan* 2012: 210).

Neke od ugostiteljskih objekata, u razdoblju Savezničke vojne uprave od 1945. do 1947. godine, u svojoj knjizi spominje Milan Rakovac.

¹⁵ „Prije početka Prvoga svjetskoga rata u gradu je bilo šest hotela: Imperial, Zentral, De la Ville, Piccolo, Miramar i Riviera, a spominju se i hoteli Belvedere, Leopold, Trieste. Veći hoteli imali su kavanu. Njemački vodič iz 1914. izdvaja tri najveće kavane (*Miramar, Specchi i Flora*) i šest hotela, od kojih tri imaju kavane (Riviera, Zentral i Belvedere).“ (Dobrić 2003: 43)

„Teško u Puli, nestašica i neizvjesnost, Jugoslavija ili Italija, skupljaju se nezaposleni pred mehaničkom radionicom Clapis, u baru '900', 'Ostroman', kod 'Bernardisa'...“ (Rakovac 1983: 26)

Ugussi u *Podijeljenom gradu* spominje svog ujaka Jordana i njegove prijatelje koji se okupljaju u gostionicama.

„Njihovo sastajalište bila je gostionica, ali ne krčma gdje se odlazilo samo piti. Njegovo je društvo bilo izabrano i u njemu su prednjačili jedan profesor, jedan kapetan i dva-tri zborna pjevača među najpoznatijima u Puli. Gostionica je tako postala sastajalište gdje su se kušala birana jela domaće kuhinje, a i pilo se, ponekad puno.“ (Ugussi 2012: 66)

Sve stare pulske kavane zatvorene su do kraja pedesetih godina 20. stoljeća, „(...) vjerojatno zbog podsjećanja na njihovo – novim socijalističkim vlastima ideološki mrsko – 'buržusko' podrijetlo.“ (Dobrić 2003: 46) Na području Pule ni do početka 21. stoljeća nije bila sačuvana nijedna od starih kavana pa ni klasična gradska kavana, kakve postoje u srednjoeuropskim i zapadnoeuropskim gradovima, a neke od njih zaštićene su i kao spomenici kulture. (usp. isto)

Novi društveni prostori u Puli pojavljuju se sredinom šezdesetih godina, budući da je 1964. godine otvoren klub Uljanik, koji još uvijek djeluje, prilagođavajući se glazbenim trendovima. (usp. Kocković Zaborski 2015: 100). Inicijativu za otvaranje dala je Socijalistička omladina Uljanika, a u klubu, namijenjenom posjetiteljima mlađe dobi, svirala se živa rock glazba. (usp. Piljan, Svitich, Bogunović 2012: 20) Uz klub Uljanik, mjesta izlazaka tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća, namijenjena pretežno mladoj populaciji, su Korzo, Circolo i tadašnji Dom Jugoslavenske narodne armije. U to se vrijeme, osim slastičarnica, u Puli otvorio i prvi kiosk brze hrane.

„Klub Uljanik desetljećima je bio prava institucija subkulture mladih osim između 1975. i 1992. kad je funkcionirao kao klasični disco klub s povremenim rock koncertima. Tu su bendovi nastajali, doživljavali vrhunac slave, propadali pa se opet vraćali na scenu. Tu su nastupala najveća imena hrvatske, jugoslavenske pa i svjetske rock produkcije poput Atomskog skloništa, Partibrejkersa ili UK Subsa.“ (Kalčić 2005: 84)

Pojedini klubovi zatvaraju se krajem osamdesetih godina, a mladi se na prijelazu u devedesete godine počinju okupljati u kafićima. (usp. Kocković Zaborski 2015: 101)

„Mladež je 1990-ih vrlo često izlazila i u mnogobrojne kvartovske kafiće. Među značajnije kafiće i diskoteke uvrstili su se i Polaticum (puštao se blues, rock, funk), Piramida, Uljanik, Aquarius, Tangenta, Doberman, Monte Serpente, Zodiac.“ (Piljan, Svitich, Bogunović 2012: 30) Klub Uljanik, dakle, i dalje je popularno mjesto za izlaske. „Uljanik proširuje svoj glazbeni repertoar te se, osim rocka i punka puštaju i hitovi s glazbenih televizija, odnosno, (...) tzv. komercijala. Godine 1992. klub se privremeno zatvara zbog rata, no već 1993. ponovno otvara vrata svojim posjetiteljima. Iste godine Uljanik prelazi u privatno vlasništvo. Od rock kluba Uljanik se tako pretvorio u disko klub. Ipak, kraj večeri i dalje označava prepoznatljiva pjesma Riders On The Storm.“ (isto, 29)

Klub Uljanik i disko Piramida u Puli devedesetih su, dakle, među najpopularnijim mjestima za izlazak. U to je vrijeme Davor Mandić, koji je i sam odrastao u tom razdoblju, smjestio protagonista svog romana *Đavolja simfonija*, a spominje i hotel Pulu (kolokvijalno HP), omiljeno mjesto izlaska pripadnika pulske alternativne scene.

„Mi odemo u Piramidu, pa što bude. Nekad puste neku stvar koja me podsjeti na ljeta kad sam bio mali, pa mi je to fora, ali šutim o tome, naravno.“ (Mandić 2016: 22)

„Ani sam rekao da sam već bio u HP-u, ali mi smo uglavnom išli u Uljanik ili Piramidu. I ne mogu u HP u spitki, spitka je za Piramidu.“ (isto, 56)

„Uljanik. Znaš da je počelo s koncertima, tamo se sad mijenja spika, nije više tolika šminka kao prije, izgleda da se vraća na one priče od nekad, kad su naši starci tamo išli na rokericu. Ovo je neki festival demo bendova.“ (isto, 204)

U Puli se, dakle, oko gradskoga središta uređuju ugostiteljski objekti, prvenstveno kavane, kao dio povijesnog nasljeđa ostatka Europe, osobito Austrije, kojoj je i Pula pripadala u jednom dijelu povijesti. Nakon tranzicije, dolaska socijalizma i postupnog gašenja pulskih kavana u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, otvaraju se ugostiteljski objekti namijenjeni uglavnom mlađoj populaciji, poput

disko klubova, fast foodova i caffè barova, dok građanski sloj gubi svoja mjesta za druženje tipa kakvog su bile gradske kavane.

5.3. Kina u filmskom gradu

Između Prvog i Drugog svjetskog rata, uz rast popularnosti filma u Puli, uređuju se i veće kinodvorane. Na Giardinima su tada bila dva veća kina s kapacitetom većim od tisuću posjetitelja: *Nazionale* i *Sala Umberto* te nešto manje kino *Impero*. Kino *Garibaldi* (nekadašnje kino *Eden*) nalazilo se u Ulici Sergijevaca, kao i *Nazario Sauro*, odnosno *Italia* (nekad kino Crvenog križa). U toj ulici nalazilo se i kino *Savoia* (bivše kino *Leopold*), jedno od najmanjih u Puli, gdje se ulaznica naplaćivala jednu liru, a glazba se izvodila uživo te su ga, zbog čestog izvođenja vesterna, zvali i kino *Pistola*. Kino *Arena* bilo je smješteno nedaleko od pulskog amfiteatra. Kino *Garibaldi* srušeno je u savezničkom bombardiranju grada. Vraćanje popularnosti pulskim kinima počinje jačanjem socijalizma u Jugoslaviji, kad film općenito postaje sve važnija umjetnost.

Krajem pedesetih godina 20. stoljeća, u Puli su se filmovi prikazivali u Domu kulture (današnjem Teatru Naranča). Na području Korza djelovali su: najveće kino Beograd (bivši *Nazionale*), kino Zagreb (nekadašnja *Sala Umberto* gdje se pedesetih godina nalazio i tadašnji Centralni dom kulture) te kino Partizan (bivši *Impero*). Najmanje pulsko kino bilo je kino Arena (od 1973. pod nazivom Istra), koje se nalazilo blizu amfiteatra. „Zanimljivo je da su se u njemu prikazivali filmovi B produkcije, borilačke i erotske tematike, što je pogodovalo vojnicima koji su na Muzilu služili vojni rok, a četvrtkom imali izlaz u grad. I konačno, kao mjesto povremenih projekcija služio je i bivši Dom JNA“.¹⁶

Svoje iskustvo iz kina opisuje Miroslav Bertoša, u kontekstu prikazivanja filma *Slapovi Niagare* s Marilyn Monroe 1953. godine:

„Sjećam se vrlo dobro dugih repova za kino-karte, neopisivih gužvi pred šalterima i ulaznim vratima, sjećam se kako je tada grad proživljavao neku vrstu kolektivne 'groznice' jer je svaki punoljetni i 'polupunoljetni' građanin nastojao ući u

¹⁶ Usp. Godina, Luka. *Filmska povijest Pule*. www.kinovalli.net. (pristupljeno 6. siječnja 2019.)

tamnu dvoranu i zadobiti pravo na mjesto privilegiranog užitka gledanja nečega dotad neviđenog.“ (Bertoša 2007: 249) S prijateljima je posjećivao, navodi, kino Beograd i kino Partizan te kino Doma JNA, a kasnije je otvoreno i kino Zagreb. (usp. isto, 330) "Kino je bilo jedino mjesto zabave, opuštanja, a za mnoge i prostor izoliran mrakom u kojemu se moglo uroniti u svijet celuloidnih iluzija, u sugestivno odglumljene i u osebujnu životnost pretočene priče i sudbine... Vjerojatno onakve u kakvima smo se i sami željeli naći.“ (isto)

I tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća Pula je imala četiri kina: Beograd, Zagreb, Partizan i Istru, koja su prikazivala pretežno vesterne i filmove iz produkcije bivše Jugoslavije. (usp. Piljan, Svitich, Bogunović 2012: 20) Nakon devedesetih, u Puli je, od četiri kina, tu funkciju zadržalo samo kino Partizan na Giardinima, koje je preimenovano u kino Valli.¹⁷

Kina su bila vrlo dobro posjećena, a o njihovoj popularnosti pišu autori Rakovac i Ugussi, obojica, među ostalim, navodeći *kino Pistola*.

„(...) idemo u cine Pistola, Ideal, Arena, Garibaldi, Umberto, Impero, Nazionale...“ (Rakovac 1983: 219)

„Na Giardinima su bila tri kina: Impero, Sala Umberto i Nazionale, ali nisu bila za nas, u njima su se prikazivali ljubavni filmovi, a i ulaznica je bila skuplja. Mi smo imali naše kino, smješteno na početku Korza, kino Savoia, rasklimanu dvoranicu, uvijek punu dima i vojnika. Zvali su ga kino Pistola jer je prikazivalo samo filmove s banditima, odnosno to su bili Tom Mix i Freddy Scott i komičar Ridolini za početak. Bili smo tamo dok vlasnik ne bi došao da nas izbací, pa i po cijenu da zaradimo koju kod kuće zbog kašnjenja.“ (Ugussi 2002: 102)

Atmosferu u kinima Istra i Beograd u vrijeme Jugoslavije opisuje Dragan Velikić te u kinu Beograd početkom devedesetih Goran Vojnović.

„To je taj ugao odakle je samo minut do bioskopa *Istra*. Po običaju kasnimo, biletarnica je možda već zatvorena. Mama ipak uspeva da ubedi blagajnicu da joj proda karte. Pojavljuje se razvodnica sa baterijom. Sledimo mlaz svetla,

¹⁷ Nazvano je po glumici Alidi Valli (Pula 1921. – Rim 2006.), rođenoj kao Alida Maria Altenburger, koja je kao devetogodišnjakinja preselila iz Pule u Como, a potom na studij glume u Rim. Među stotinjak filmova koje je snimila, najpoznatiji su Hitchcockov *Slučaj Paradin*, zatim Reedov *Treći čovjek*, Viscontijev *Osjećaj (Senso)* te Pasolinijev *Kralj Edip* i Bertoluccijevo *20. stoljeće*. (usp. Dukovski 2011: 249)

zatim se pognuti provlačimo do naših mesta. Okolo negoduju, zvižde, psuju. Od stida najradije bih u zemlju propao. Što pre pobeći, izgubiti se u kadrovima filma koji se već četvrt sata odvija na platnu.“ (Velikić 2015: 95)

„Iz dubina vremena izroni poneki lik, kakav je bio Laštiko, tapkaroš na subotnjim pretpremijerama ispred bioskopa *Beograd*. Imao je običaj da tokom predstava naglas čita dijaloge. Gledaoci bi, iznervirani, usred projekcije napuštali dvoranu. Redari su ga uzalud opominjali. Bio je dvometraš, i niko nije smeo da mu priđe. Jedini način da Laštiko odustane od svoje navike bio je da mu se plati, što je navodno, uprava bioskopa i činila. A priloge su mu davali i neki stariji Puljani. On bi stajao pored ulaza, i govorio: 'Date malo šoldi Laštiku za marendu.'“ (isto, 102-103)

„Na samom ulazu, gdje smo zastali zbog gužve, stajao je slavni pulski kinooperater Cera. Cera je nas, svoje 'male komše', kako nas je zvao, puštao zabadava na večernje projekcije u Kinu Beograd. U to je doba dvorana obično bila prazna, jer je čitava Pula znala da se Ceri nakon osam sati 'pomiješaju kolutovi', i da onda vrti filmove od sredine ili od kraja prema početku.“ (Vojnović 2011: 10)

Kao važan dio urbanog identiteta Pule kroz povijest se, dakle, pojavljuju i kina, koja su zabilježena kao mjesta izlaska i zabave te mjesta obiteljskog sjećanja autora koji pišu o gradu.

5.4. Hoteli kao identitetske odrednice

Procvat hotelskog turizma Pula počinje doživljavati krajem 19. i početkom 20. stoljeća kad u gradu postoji ukupno osam hotela.¹⁸ Razvoj *masovnog turizma* na gradskom području pak traje od šezdesetih do kraja osamdesetih godina 20. stoljeća, kad se, uz ostale turističke kapacitete, grade i veći hotelski kompleksi. (usp. Dukovski 2011: 274)¹⁹

¹⁸ U Puli početkom dvadesetog stoljeća djeluje osam hotela – *Imperial, Central, Dva Crnca, Trst, De la Ville, Belvedere, Leopold*, a 1913. dobiva i novi, moderni hotel *Riviera*. (usp. Balota 2003: 51)

¹⁹ U tom se razdoblju grade i uređuju kampovi te marine pa je na području Pule tada boravilo oko 50.000 gostiju (usp. Dukovski 2011: 274)

Hotele Marc Augé smatra jednim od *nemjesta*, budući da ih se ne može odrediti ni kao identitarne ni kao odnosne ni kao povijesne, odnosno za ljude su takva mjesta samo prolazne postaje (usp. Augé 1992: 73). Time postaju jedan od produkata supermoderniteta, *tranzitne točke ili privremena boravišta* koji sami po sebi nisu *antropološka mjesta*. Uz hotelske lance, tu svrstava i skvotove, odmarališta, izbjegličke logore ili pak naselja predviđena za rušenje. (usp. isto, 73) „Paradoks nemjesta: izgubljen u nepoznatoj zemlji stranac ('prolaznik') snalazi se tek u anonimnosti autocesta, benzinskih crpki, supermarketa ili lanaca hotela.“ (isto, 97)²⁰

Dragan Velikić piše upravo o hotelima i depandansama kao prostorima privremenog identiteta, otuđenja.

„Pa Česi, pobogu! Zar si zaboravio da su na *Ribarskoj kolibi* samo Česi letovali? U depandansu sa druge strane puta, na rubu borove šume. Tamo je uvek bilo čisto. Česi su uredni. Zato ih mnogi ne vole. Ne znam zašto je to tako. Čarobna reč 'depandans' izgovorena maminim glasom. Ugrađivao sam u tu reč sve što bi mi palo na pamet dok još nisam znao njeno značenje. Verovao sam da su to nekakvi posebni hotelski prostori namenjeni samo za povlašćene goste. Dugo mi je trebalo da u potpunosti prihvatim činjenicu da je depandans sa stanovišta komoditeta u suštini drugorazredni hotelski prostor, namenjen isključivo za spavanje, bez ikakvih drugih sadržaja.“ (Velikić 2015: 17)

Kod Vojnovića hotel od mjesta zabave i opuštanja za turiste devedesetih počinje ispunjavati sasvim drugačije semantičko polje, kao metafora egzila, izbjeglištva i stvaranja novog identiteta.

„Tako smo mama i ja ostali sami u Hotelu Bristol. Dok se ona vraćala u svoj tihi svijet zanesenosti, ja sam u početku čak bio oduševljen činjenicom da sam se u lipnju 1991. umjesto na pulskoj plaži nalazio u beogradskom hotelu. Ja, koji sam ljetne praznike uvijek provodio u svom dosadnom domu, svakoga sam ljeta beskonačno zavidio svim onim turistima koji su punili hotele na

²⁰„Nemjesta su ipak prava mjera našeg doba: možemo je brojčano prikazati ako uz malo preračunavanja površine, obujma i udaljenosti zbrojimo zračne, željezničke i cestovne putove, pokretne komore zvane 'prometnim sredstvima' (zrakoplove, vlakove, automobile), zračne luke, kolodvore, svemirske postaje, velike hotelske lance, zabavišta, trgovačke centre i naposljetku složen splet kablovskih i bežičnih mreža koje iskorištavaju izvanzemaljski prostor u svrhu komunikacije koja je tako tuđa da pojedinca često dovodi u vezu s pukom drugom slikom njega samoga.“ (Augé 1992: 74)

Verudeli i kupali se u hotelskim bazenima kojima mi, domaća djeca, nismo imali pristup.“ (Vojnović 2011: 70)

Dakle, procvat turizma pedesetih i šezdesetih godina u Istri, pa i u Puli, donosi porast broja turističkih objekata. Osobito se ističu hoteli, koji, kao *tranzitna* mjesta postaju mjesta propitivanja vlastite osobnosti i individualnosti. U tranzicijsko vrijeme devedesetih godina hoteli za osobe iseljene iz svojih domova postaju i privremena mjesta boravka i stanovanja pa se njihovo semantičko polje mijenja. Od mjesta traženja identiteta zbog izbivanja iz doma iz razloga putovanja i privremenog boravišta, ona postaju boravišta za one koji su izgubili svoj dom i svoj grad te im je hotel privremeno mjesto kod stvaranja potpuno novih životnih okolnosti. Time postaju simboli tuge i izgubljenosti, što se opisuje i u romanima.

5.5. Kupališta i plaže²¹

Plaža se može iščitavati kao tekst zbog potencijalnih značenja koja djeluju na brojnim razinama, smatra John Fiske, sveučilišni profesor iz Sjedinjenih Američkih Država. Plaža, naime, ima povijesno determiniran skup društvenih praksi koje su rezultirale materijalnim objektima (predmetima) ili znakovima (neki od njih su npr. svlačionice, kiosci, klupe, zastave, koševi za otpad...). Također, plaže imaju *čitatelje* jer ih ljudi koriste da bi otkrili određene oblike značenja koji im pomažu da se snađu u svojoj svakodnevnoj, *izvanplažnoj* životnoj rutini. Značenja koja plaža ima djelomično su određena strukturom samih znakova, a djelomično društvenim karakteristikama i diskurzivnim praksama pojedinog čitatelja (različiti ljudi različito koriste plažu), ali postoji i jezgra značenja koju svi korisnici dijele u većoj ili manjoj mjeri. Plaža je kategorija između kopna i mora, nije nijedno od toga, no ima karakteristike obje komponente. Kopno simbolizira kulturu, grad i civilizaciju, a more prirodu, neukroćeno i necivilizirano, te je plaža posrednik između ova dva segmenta. Plaža je

²¹ Gradsko kupalište ima izgrađenu i uređenu obalu u moru i na kopnenom dijelu, s objektima različitih namjena i oblika, integrirano je s urbanim sadržajima i tvori uređeni i prepoznatljiv gradski prostor. Plaža pak, može biti urbana i gradska. Urbana plaža ne mora biti namijenjena kupanju i aktivnostima uz obalu, a ovaj umjetni okoliš na urbanom području objektima i sadržajima urbane opreme postaje dio urbanog prostora. Gradska plaža pak obično se nalazi na rubnom dijelu obalnog gradskog prostora i na velikoj površini koja omogućava ispunjavanje potreba društvene zajednice. (usp. *Strateške smjernice uređenja plaža Istarske županije*. https://www.istra-istria.hr/fileadmin/dokumenti/turizam/150918_Smjernice.pdf, pristupljeno 6. siječnja 2019.)

mjesto na koje se odlazi tijekom praznika, nije mjesto ni doma ni posla, izvan je uobičajene stvarnosti.²²

Pulsko gradsko kupalište Stoja (tal. *Bagni di Stoia*), otvoreno 1936. godine, danas je zaštićeno državno kulturno dobro. Objekt na plaži, inspiriran elementima broda i brodske palube, projektirao je arhitekt Enrico Trolis, rođen u Puli. Uz glavni objekt sa sunčalištem bile su izgrađene kabine za presvlačenje i kružni podij za orkestar kao dio kompleksa.²³

Pedesetih godina 20. stoljeća kupalište Stoja bilo je okupljalište Puljana. „Na današnjim kupalištima Valkane i Stoja, od kojih je Stoja tada bila samo za Puljane, plesalo se predvečer na tzv. rotondama.“ (Piljan, Svitich, Bogunović 2012: 19) Kupalište Stoja je u nadležnosti Grada Pule i, nakon dugog razdoblja zapuštenosti, upravo je u tijeku njegova obnova. Nekadašnje mornaričko kupalište na Valkanama potječe pak iz 1914. godine.²⁴ Gortanova uvala²⁵ jedna je od omiljenih pulskih gradskih plaža na šetalištu Lungomare.

Kupalište Stoja, kao pulsko gradsko kupalište, za Milana Rakovca je prostor u koji on upisuje sjećanje grada. Povezujući objektivni, stvarni događaj iseljavanja iz Pule i Istre s posjećivanjem kupališta, uz lokalne kartaške igre i hranu, stvara prostor individualne memorije jedne mikrozajednice. Ovoga puta koristi se standardnim jezikom u opisivanju da bi više dočarao društvenopolitičko okruženje u koje smješta svoj narativ.

„Vide ovdje svoje sunarodnjake koji su vjerovali, ipak, u obećanja koja su davali 'drusi', oni što su ostali u Jugotitiniji', ostali tu, i ostali Talijani jednako kao i oni što su otišli, s time što nisu ništa izgubili, to im skuplja već naborana

²² usp. Fiske, John. 1983. *Surfalism and Sandiotics: The Beach in Oz Culture* <http://www.mcc.murdoch.edu.au/readingroom/serial/AJCS/1.2/Fiske.html>, pristupljeno 6. siječnja 2019.); Fiske, John. 2004. *'Reading the Beach', Reading the Popular*. Blackwell Publishers. Oxford

²³ usp. www.istrapedia.hr. <http://istrapedia.hr/hrv/2255/kupaliste-stoja/istra-a-z/> (pristupljeno 6. siječnja 2019.)

²⁴ usp. www.istrapedia.hr <https://www.istrapedia.hr/hrv/928/sportsko-rekreacijske-gradevine/istra-a-z/>, pristupljeno 6. siječnja 2019.

²⁵ Vladimir Gortan (Beram, 1904. – Pula, 1929.). Godine 1928. postao je članom Borbe (TIGR), tajne antifašističke organizacije osnovane u Trstu, s ciljem rušenja fašizma te oslobađanja Istre i Slovenskog primorja. Na dan talijanskih parlamentarnih izbora, 24. ožujka 1929. godine, šesteročlana skupina njegovih sljedbenika (*gortanovci*), pucala je pred grupu seljaka koji su išli na izbore, pri čemu je jedan od njih ubijen kraj Kamuž brijega. Nakon ispitivanja u Rimu, iako nije pucao, Gortana je sud kao predvodnika skupine (*capobanda*) osudio na smrt strijeljanjem te je strijeljan kod uvale na obali u južnom dijelu Pule koja danas po njemu nosi ime Gortanova uvala. (usp. www.istrapedia.hr, <https://www.istrapedia.hr/hrv/959/gortan-vladimir/istra-a-z/>, pristupljeno 7. siječnja 2019.)

usta u grču gorčine i sve je manje bijesa a sve više sjete u njihovim riječima kada zaigramo briškulu i trešete na Stoji zanuđajući se uzajamno, bivši i sadašnji Puljani, con le melanzane alla parmigiana i fuži s kokošon. I sve su im više potrebni dolasci u Pulu da obnove urušene zidove duše.“ (Rakovac 1983: 21)

Za Dragana Velikića kupalište Stoja je *pravo gradsko kupalište*, u kontrapunktu s *otvorenim plažama*. Tako mu razlika kupališta i plaža služi kao metafora za svojevrsnu granicu između svog intimnog, obiteljskog kruga s majkom i kruga prijatelja. Opisuje atmosferu koja je vladala na Stoji i tamošnje objekte stvarajući tako prostor svoje dječje sigurnosti i bijega.

„Mama je najviše volela Stoju. Bilo je to pravo gradsko kupalište: betonirani prilazi moru, tobogani, kabine, tuševi, restoran (...) Volim Stoju. Tu retko kad naiđu moji drugovi iz škole. Oni se kupaju na otvorenim plažama, tamo gde se ne plaćaju ulaznice. Idu u grupama, bez roditelja. Ukoliko netko od njih ipak zaluta na Stoju, vešto se krijem u gužvi, među golim telima, ili odlazim u dubinu šumarka, i čekam da opasnost prođe.“ (Velikić 2015: 12)

Glavnom junaku Gorana Vojnovića pak lokacija Gortanove uvale budi sjećanje na djetinjstvo, na intimistički doživljaj očeva zagrljaja stvarajući tako osjećaj potpunosti i sjećanja na kratku obiteljsku sliku iz djetinjstva.

„Ipak se zaustavio i zagrlio me, tako čvrsto da sam jedva disao, a ispod uniforme sam mogao osjetiti njegov isklesani vojnički trbuh koji je rado pokazivao šecući po plicaku u Gortanovoj uvali. Mama i ja smo ga zbog toga često zadirkivali, a on nam je prodavao priču o temperaturnoj razlici između vode i zraka i o tome da nije zdravo odjedanput skočiti u more.“ (Vojnović 2011: 11)

Sjećanje na oca i prijatelje kod Vojnovića se pojavljuje i u opisu kupališta Valkane.

„'Pubertetlije' smo otac i ja davno nazvali malim Cigančićima, zato što su se na kraju dugačkog mola svaki dan u velikom broju kupali na kupalištu Valkane odjeveni u majice kratkih rukava, kao i Jovanov sin Milan, štrkljavi pubertetlija koji je time, to mi je mama objasnila, pred prijateljicama iz škole tako sramežljivo skrivao svoja preistaknuta rebra.“ (isto, 13)

Gortanova uvala, koju je doživio svojim osjetilima, subjektivni je doživljaj i za Davora Mandića. I nakon što je ušao u *kritičnu dob*, pamti djetinju bezbrižnost i vrijeme provedeno na ovome mjestu.

„Ali nema šanse da više rigam, progutat ću sve što dođe, pa koja sam to pička. Naslonio sam se na zid i zatvorio oči. Mislio sam na Gortanovu uvalu, na more i šumu iznad nje, udisao svježi noćni zrak dok valovi zapljuskuju obalu, a vjetar huči sa sjevera.“ (Mandić 2016: 70)

Može se primijetiti da su kupališta i plaže percipirana kao mjesta ugone, sjećanja na bezbrižne trenutke djetinjstva, priroda koja ih okružuje ima samo pozitivnu konotaciju i pruža neku vrstu emotivnog utočišta.

5.6. Groblja

Pišući o heterotopiji groblja, Michel Foucault ističe da su groblja kao *drugo* mjesto povezana s drugim lokacijama gradova i selâ, no u zapadnjačkoj kulturi dolazi do njihovog postupnog premještanja iz centara naselja na periferiju. Groblja su se, naime, do 18. stoljeća gradila u središtima mjestâ, pored crkve. *Kult mrtvih*, vjerovanje u uskrsnuće, vječnost duše i zagrobni život na Zapadu nestaje s prodorom ateizma pa se posmrtnim ostacima postupno pridaje veći značaj čime počinje veća individualizacija grobova, a groblja se od 19. stoljeća počinju graditi u predgrađima. Naime, krajem 18. stoljeća počinje se javljati i strah od zaraze koja se eventualno može proširiti s groblja. „Otada ona više nisu bila sveti i besmrtni dah grada nego 'drugi' grad u kojemu je svaka obitelj imala svoj sumorni dom.“ (Foucault 2008: 36). Komemorativne ceremonije pak služe društvu koje se njima prisjeća svojeg identiteta, kao kolektivni vid *osobnog sjećanja* i osmišljavanju prošlosti kao oblika *kolektivnog životopisa*. (usp. Connerton 2004: 105)

U Puli su se građani pokapali unutar gradskih zidina do sredine 19. stoljeća, a nakon toga, zbog sprječavanja širenja eventualnih epidemija, počinje ukopavanje izvan zidina. U Napoleonovo doba, uz Crkvu, i gradske vlasti postaju nadležne za pokapanje pokojnika. Prema tadašnjim propisima, zbog higijensko-zdravstvenih uvjeta, 1846. donesena je odluka o gradnji novoga gradskog groblja u predgrađu Pule, na uzvisini Monte Ghira (*monte giro* – od tal. brdo puhova) te prvi ukopi

započinju 1848. godine. Nakon Drugog svjetskog rata lokacija Monte Ghio nazvana je Zeleni brijeg, a stari naziv vraća se opet devedesetih godina 20. stoljeća. Proglašenje Pule glavnom austrougarskom vojnom lukom utjecalo je na povećanje broja stanovnika i posredno na veću smrtnost, pa je prvi put groblje prošireno 1910. godine i još nekoliko puta tijekom 20. stoljeća, a na njemu su pokopani i mnogi tadašnji ugledni građani Pule.²⁶

Nedaleko od uvale Valkane, 1862. godine tijekom austrijske vladavine u Puli otvoreno je Mornaričko groblje. Na njemu je, među ostalim, pokopano 12 austrougarskih admirala i jedan turski admiral, zatim žrtve nesreće parobroda *Baron Gautsch* (1914.), članovi posade potopljenih bojnih brodova *Szent Istvan* i *Viribus Unitis* (1918.) te preminuli od epidemije gripe tijekom posljednje ratne zime (1917./18.). Talijanske vojne vlasti zabranile su pokope na Mornaričkom groblju između dva svjetska rata, a tijekom Drugog svjetskog rata pokopano je oko 300 talijanskih i njemačkih vojnika te civilne žrtve poginule u zračnim napadima na Pulu 1944. i 1945. godine. Obnova groblja završila je u svibnju 1997. godine te je kasnije postalo dio popisa spomenika pod zaštitom Haaške konvencije.²⁷

Ovo je groblje bilo izgrađeno prvenstveno za pripadnike austrijske mornarice, piše Mate Balota: „(...) posebno isključivo kastinsko groblje za pripadnike mornarice između dva mora, vanjskog otvorenog i unutrašnjeg u zalivu, da oni ljudi više birokratskog pera nego mača i kao mrtvi izgledaju gospodari bar na ovoj glavici, koja je prije bila obrasla trskom, sad je trska zamijenjena visokim sumornim čempresima.“ (Balota 2005: 20) Nakon pada Austrije 1918., navodi, kao kolektivno sjećanje Pule na pripadnike austrijske mornarice ostalo je samo njihovo groblje:

“Kad je Austrija ostala bez mora i mornarice, pripadnici kolonije nisu više imali što da traže tu, a nisu bili ni željeni. Od njihove isključivosti i posebnosti ostalo je samo staro groblje i koji stotinjak žena u vlastitim kućicama i s udovičkom penzijom koje nisu znale kuda će i koje su ostale da tu umru. Tako su nestale kolonije stranaca stvorene u puljskom zalivu u dvije tisuće godina. Od njih, osnovanih na tuđem tlu, bez veze s narodom, sa zemljom, s pozadinom, ostalo je samo kamenje, spomenici i grobovi, trulež i smrt.“ (isto, 24)

²⁶ usp. www.monteghiro.hr. https://monteghiro.hr/hr/groblja/gradsko_groblje/ (pristupljeno 7. siječnja 2019.)

²⁷ usp. www.istrapedia.hr. <https://www.istrapedia.hr/hrv/324/mornaricko-groblje-u-puli/istra-a-z/> (pristupljeno 7. siječnja 2019.)

Pula kao urbani entitet, zbog čestih promjena vlasti i država, egzodusa te iseljavanja stanovnika, kao *stabilan* dio stoga ima upravo groblja, koja daju vremenski i prostorni kontinuitet. Imena na nadgrobnim pločama pak govore i o nacionalnom identitetu. O tome pišu Milan Rakovac te Claudio Ugussi, koji govori o vremenima dolaska savezničke komisije u Istru.

„Danas po svijetu rasuta, ta stara Pula, ta stara Istra obalnog grada, još sanjari o svome sjaju, ne znajući ni sama pravo *zašto* je, 1947. otišla. Čudnovata, lijepa, raznovrsna prezimena, koja čeznu za Stojom i Fischerhütte, kao što i ona i danas nedostaju Puli što ih se sjeti u šetnji znatiželjnog novog Puljanina (uno de *lori*) po monte Giro, među grobovima...“ (Rakovac 1983: 31)

„Po nekima nije bilo dovoljno one iz komisije odvesti u matični ured da bi iz prezimena shvatili nacionalnu pripadnost građana. Odvest ćemo ih na groblja, govorilo se, neka i nadgrobnji spomenici kažu svoje da se vidi nije li Pula oduvijek bila talijanska.“ (Ugussi 2002: 155)

Dragan Velikić, pišući kroz fokus svoje majke, također označava groblje kao mjesto svojevrsnog pulskog urbanog kontinuiteta.

„Bioskope su ugasili. Robnu kuću zatvorili. Vozove ukinuli. Pulu više ne mogu da prepoznam. Ostalo je samo groblje. Tamo se barem zna red.“ (Velikić 2015: 162)

Goranu Vojnoviću Mornaričko groblje je *groblje sjećanja*, prostor osobne, obiteljske memorije budući da otkriva da mu je tamo pokopan otac, koji je proglašen ratnim zločincem.

„Sada, dok hodam među grobovima slavnog mornaričkog groblja u Puli i među njima tražim ime Tomislava Zdravkovića, ime koje je moga oca i posljednji put sakrilo od istine o njegovim zločinima, Lozine riječi postaju sve glasnije. Muškarca koji me nazvao da mi kaže da je moj otac pokopan upravo tu, na tom groblju ništa nisam pitao, ali već sam tada bio uvjeren da je upravo to bila ona posljednja želja koju je Nedeljku Borojeviću ispunio kapetan Emir Muzirović. Loza je, nakon što je svoga prijatelja, kojem je godinama pomagao u skrivanju pred Haaškim sudom, pokopao na groblju sjećanja, zaštićenom Haaškom konvencijom, i sam umro. Pisalo je da je umro, a ja znam da se ubio. Ali to sada više nije važno, jer zahvaljujući njemu Tomislav Zdravković

sada leži tu negdje, gdje više nitko ne bi smio tražiti vječni mir i gdje je možda jedino pravo mjesto za njega. Tu negdje, među vojnicima bezbrojnih vojski nad kojima bdiju duše njihovih bezbrojnih žrtava, dok oni nespokojni čekaju zaborav i konačan oprost povijesti.“ (Vojnović 2011: 277)

Zbog stalne smjene stanovništva u Puli, kao konstanta kroz desetljeća i stoljeća počinju se pojavljivati groblja, pa se i u romanima spominju stvarna mjesta, Gradsko i Mornaričko groblje, kao mjesta traženja istine o samom pojedincu i njegovoj obitelji te dokazivanja nacionalne pripadnosti. U gradu u kojem se zbog posrednog ili neposrednog utjecaja rata pojavljuje kaos, siromaštvo, iseljavanje i useljavanje, groblja su simbol reda i stabilnosti, čak i svojevrsno utočište u kriznim momentima.

6. OSOBNI DOŽIVLJAJ GRADA KAO PROSTOR SJEĆANJA

Pula se za autore obrađenih romana iz stvarnog, objektivnog prostora, nakon njihovog odlaska pretvorila u prostor sjećanja. Pišu o kontrastu koji je od životnosti doveo do praznine i napuštenosti, o emocijama koje im bude pojedine lokacije u gradu. Opisuju ispražnjenost, narativ bezbrižnosti pretvara se u predodžbu praznine kroz internaliziranje svojih doživljaja. Govori se i o osobnim sjećanjima, obiteljskim i sjećanjima na druženja s prijateljima. Praznina grada stvara prostor novog identiteta i predodžbe grada. „Zahtjevi za sjećanjem imaju značajno mjesto u našim samoopisivanjima, jer je naša prošla povijest važan izvor razumijevanja nas samih; naša znanja o sebi, shvaćanje vlastita karaktera i sposobnosti uvelike je određeno načinom kako promatramo vlastite postupke u prošlosti.“ (Connerton 2004: 35)

Stvaranje Pule kakvu autori oživljavaju u prozi temelji se na osobnim sjećanjima, koristeći kao okosnicu stvaran grad i stvarne, povijesne događaje, ponekad i u usporedbi s drugim kontekstom, poput ruralnog u odnosu na urbano. „Ono što nedostaje seoskim okolnostima nije samo fizički prostor nego prostor izvođenja koji uobičajeno dijelimo u urbanom kontekstu. Naviknuti smo na kretanje u miljeu neznanaca gdje mnogi ljudi svjedoče potezima i izjavama drugih, a pritom

malo ili ništa znaju o njihovoj povijesti i imaju li mala ili ikakva iskustva o sličnim potezima i izjavama u svojoj prošlosti.“ (isto, 27)

No, *društveno sjećanje* drugačije je od *povijesne rekonstrukcije*, ističe Paul Connerton, jer su i povjesničari podložni osobnim interpretacijama događaja. (usp. isto, 22) Marc Augé pak smatra da je pojam *prostor* apstraktniji od pojma *mjesto*, koje može imati trojako značenje i odnositi se na zbivanje, odnosno mjesto događaja, mit ili mjesto pod suncem te povijest ili neko općepoznato mjesto. Ujedno, pojam prostora može se upotrijebiti u kontekstu vremena, označavajući, primjerice, neku vremensku jedinicu kao što je *raspon* od tjedan dana. (usp. Augé 1992: 77)

„Radostan i nijem doživljaj prostora odnosi se na prvo putovanje, rođenje kao prvotno iskustvo razlučivanja, prepoznavanja sebe kao sebe i kao drugoga, koje ponavljaju hod kao prvo prohođenje prostora i zrcalo kao prva identifikacija s vlastitom slikom. Svaka se pripovijest vraća na djetinjstvo (...) No knjiga se piše prije čitanja; prolazi kroz različita mjesta prije nego što i sama postane mjesto: pripovijest o putovanju poput samog putovanja prolazi kroz različita mjesta.“ (isto, 78-79)

Proza kojoj je osnova upisivanje memorije u osobni prostor čini posebnu kategoriju *tekstualne proizvodnje* grada, smatra Krešimir Nemeč:

„U takvoj koncepciji grad nema više samo objektivna, fizička svojstva već postaje produktom složenih relacija i interakcija između osobnih i društvenih, političkih, ekonomskih i umjetničkih praksi (Günzel 2007). Tekstura prostora u znaku je rekreiranja mnoštva događaja, emocija, trauma, susreta i osobnih veza koje supostoje u vremenu. Sve te komponente mogu biti biografski relevantne jer su na neki način odredile autora teksta, tj. presudno utjecale na njegovo formiranje, a on ih svojim prisjećanjem – obično s većim vremenskim odmakom – 'restaurira', dešifrira, arhivira i pretvara u posve osobnu priču. Pamćenje se ukorjenjuje u konkretnom, u prostoru, činu, slici i predmetu (Nora, u: Brkljačić-Prlenda, ur. 2006: 25). Takva narativna praksa pretvara grad u simbolično mjesto, ishodište traganja za korijenima, identitetom, pripadanjem.“ (Nemeč 2010: 200)

Stoga osoba u potrazi za identitetom, koji u njoj postoji kao narativ, stvara svoju osobnu, internu vizuru grada, spoznajući sebe i svoj identitet koji gradi promatrajući svoj doživljaj vanjskih događanja. Događaji koji su bitni pojedinom subjektu mogu biti i od šireg društveno-povijesnog značenja, dio društvenog sjećanja, a urbano tkivo temelj je za takvo prisjećanje. Narativne strategije koje koriste tekstovi potaknuti sjećanjem na određene prostore toga tipa imaju dodirnih točaka uspoređuju li se različita djela pa ona uglavnom imaju mozaičnu strukturu,

sjećanja su fragmentarna, a pripovijedanje se ne drži kronološkog reda nego individualne *vremenske dinamike*. (usp. isto, 201)

„... Svi mi upoznajemo jedni druge pitajući što se dogodilo, opisujući kako se to dogodilo, vjerujući ili nevjerujući pričama o prošlosti i identitetima drugih. Uspješno prepoznajući i razumijevajući što netko drugi čini, otkrivamo osobit događaj, epizodu ili način ponašanja u kontekstu brojnih ispričanih povijesti. Stoga, pojedinačni postupak utvrđujemo tako da prizovemo najmanje dvije vrste konteksta takva ponašanja. Smještamo opažanje sudionika na odgovarajuće mjesto u njihovoj životnoj povijesti; njihovo vladanje također određujemo obzirom na povijesno mjesto društvenih okolnosti kojima pripadaju. Povijest nečijeg života je dio međusobno isprepletenih priča; ona je uklopljena u povijest onih grupa iz koji pojedinci izvode svoj identitet.“ (Connerton 2004: 33)

Mnogi stanovnici Europe, navodi Connerton, sjećanje na 20. stoljeće povezuju s Prvim svjetskim ratom. No, velike promjene u Europi, pa i u Istri i Puli, izazvala su i tragična događanja Drugog svjetskog rata, koja utječu na osobno i kolektivno sjećanje.

„Uz arhivska vrela i raznovrsna svjedočanstva o tome su se očuvale i mnogobrojne privatne uspomene, svakako vrlo različite s obzirom da su ih zapisale ili čuvale u sjećanju osobe različite dobi, kulture, etnosa i etosa, različitih skupina, pogleda na svijet, ciljeva i životnih nakana. Uspomene i sjećanja nestaju ili se mijenjaju i kao usputna pojava lomova i preobrazba sveukupnoga političkog, društvenog, etnokulturnog i gospodarskog konteksta, u duljem procesu i onoga *mentalnog*. Unatoč tome dio se tih uspomena kao surovi refren vremena koji je usmjeravao našu buduću opstojnost, neprestano vraća u svijest, sve slabiji, sve tiši, sve bljeđi...“ (Bertoša 2007: 11)

Okrutnost Pule kao grada, u odnosu na sigurnost sela, gdje pojedinac, kao i njegova obitelj, može naći svoj pravi identitet, gdje zaista pripada, u odnosu na identitet *blistave ljubavnice*, opisujući Pulu kroz stvarni povijesni događaj odlaska mornara, bilježi Milan Rakovac.

„Pula, Pula moj nesrićni grade

radi tebe sve nan plaču mlade,...

pjevalo se nekada kada su momci odlazili na palube austrijskih ratnih brodova.

Sada su odlazile u nju cijele obitelji (...) Pula je mamila u se, selo je pohrlilo u

zagrljaj blistave ljubavnice ne sluteći još da će ga ona iscijediti i ubiti.“
(Rakovac 1983: 106)

Nakon odlaska iz Pule, čeznući za selom, Milan Rakovac kroz fokus svog glavnog junaka opisuje izgnanstvo, razmišljajući o gradu osjeća prazninu i nepripadanje, osjeća se kao nomad²⁸ lutajući Pulom i drugim gradovima, nakon odlaska sa sela, u potrazi za svojim identitetom.

„Bojim se, i sada su u meni čežnje za njim, kao i za gradom, premda lutam gradovima kao da još tražim jednoga koji će mi biti po mjeri. Pomiješana su u meni čuvstva i sjećanja, razdvojen sam kao i tog toplog, rujanskog dana 1947. kada sam zauvijek napustio selo, izdao ga kao i toliki od nas koji smo čiste duše pohrlili u naručaj gradu, ne znajući da nas on ne zove k sebi rado, da i on poput sela više voli prepoznati lica pradjedova svojih u licima praunuka.“ (isto, 110)

Pula, porušena i iseljena, opisana kroz fokus dječaka Grge, u glavnom junaku izaziva osjećaj čuđenja i praznine.

„Via Muzio uspinje se u beskraj, čini mi se – ka suncu, prema Monte Paradiso. Lahor biba smotuljke posljednjega proglaša Anglo-američke, Savezničke, Vojne uprave strgnu sa ogoljelih zidova. Uokolo zjape ruševine pritisnute podnevnom tišinom.

- Mamo, di su ti ljudi, ča je prazna ta Pula?

- Počivaju, muoj, počivaju...

- Ma forši trgaju, gruoje je zdrilo!

- Drek trgaju, trube, u Puli ljudi delaju u fabrikah, u aršenalu!...“ (isto, 111)

O gradu kroz njegovu ispražnjenost piše i Claudio Ugussi, opisujući doseljavanje novih građana u napuštene gradske stanove iz kojih su otišli njihovi dosadašnji stanovnici.

²⁸ „Pojmovi *nomad* i *nomadizam* izvedeni su od grčke imenice *nomás* koja označava onoga koji luta u potrazi za ispašom, a sama je izvedenica glagola *nemein* što znači napasati. Nomade, dakle, karakterizira mobilnost, neprestano gibanje: oni nemaju (jedno) stalno, fiksno mjesto boravka nego se kreću, skupa sa svojim životinjama, širokim prostranstvima u potrazi za hranom.“ (Nemec 2010: 143)

„Nakon nekoliko dana uspjeli smo se preseliti u veliki stan koji je napustila obitelj jednog talijanskog časnika na Palazzinama, velikim zgradama koje je također Austrija podigla za svoje časnike.“ (Ugussi 2002: 49)

Stalno iseljavanje iz Pule i doseljavanje, uzrokovano povijesnim okolnostima, i u Velikiću izazivaju osjećaj praznine pa Pula postaje *ljuštura* i *zatvor*.

„Vratiti se na mesto odakle se krenulo, u novembarsku noć 1958. godine, kada su uniformisana lica i putnici govorili istim jezikom. Lafeti topova ukopani u pesku ispred gradskih zidina na graviri u foajeu hotela *Lipa*. Pusta Kandlerova ulica u prazničkom jutru. Neuništive kulise grada čija ljuštura svakih pola veka prima nove stanovnike. Oni se kreću, jedu, spavaju, svađaju se, vode ljubav po stanovima u kojima se do juče govorilo nekim drugim jezikom.“ (Velikić 2015: 48-49)

„Bio je već mrak kada smo stigli u Pulu. Izgledala mi je kao pusto, sumorno naselje, kao zatvor na koji sam osuđen.“ (isto, 51)

Goran Vojnović prisjeća se nekih važnih i prijelomnih događaja u svojoj obitelji, poput međusobnog upoznavanja svojih roditelja, svog djetinjstva i djeda na samrti kojem priča o gradu pa sjećanje grada postaje dijelom njegovoga osobnog sjećanja. Kroz fokus glavnog junaka Vladana piše o upoznavanju oca i majke, spominjući stvarne pulske lokacije.

„No kavaliru Borojeviću ipak se činilo kako se pristoji da oficir Jugoslavenske narodne armije svoju 'Slovenku' dočeka s ružom, odvede je 'Kod Mađara' na tortu i limunadu, da je drži za ruku dok šeću po Prvomajskoj i dalje preko Foruma, a onda je u pola četiri ujutro na drugom peronu poljubi u obraz i zaželi joj sretan put.“ (Vojnović 2011: 46)

Sjećanja na djeda na samrti također su povezana s Pulom i njenim stvarnim toponimima i mjestima.

„U zamjenu za to što me primio k sebi, nadugo sam mu i naširoko pričao o Puli, o svojim tamošnjim prijateljima, o Pattinaggiu, o Zlatnim stijenama i o visokim stijenama s kojih sam skakao u vodu, o Areni i tamošnjim vatrometima, o Ulici Dinka Vitezića, o svojoj osnovnoj školi Monte Zaro i prijateljici iz razreda Mirjani koja je bila moja prva simpatija, pa sam joj zato

razbio naočale, o Makiju i He-Manu, o Uljaniku i o velikim brodovima koje smo išli gledati (...)“ (isto, 213)

Prisjećanje na djetinjstvo u Puli u odrasloj dobi izaziva mu osjećaj praznine. *Toplina doma* zamijenjena je prelaženjem *iz jedne tuđine u drugu*.

„Blijedo sam se sjećao toga osjećaja, bilo je to davno, imao sam, možda, sedam ili osam godina kad smo se vraćali s Plitvičkih jezera, pa sam na dugom putu natrag zaspao na stražnjem sjedalu našeg bijelog juga. Morala je već proći ponoć kad smo stigli u Pulu i otac me odjednom počeo buditi. Mama se ljutila, govorila mu da me pusti spavati, da je kasno, a on je ponavljao: 'Došao je kući, biće mu drago.' I stvarno sam, napola u snu, kroz ogradu Uljanika vidio obrise velikog broda i potom Dom armije, a onda smo krenuli Omladinskom i u daljini su se ukazale naše zgrade. Kad je otac rekao: 'Evo naše kuće!' osjetio sam toplinu doma i bilo mi je lijepo. Sada više nemam svoj dom, jer sam jednom u svome životu ostao u tuđini iz koje se ne mogu vratiti. Znao sam da još mogu samo prelaziti iz jedne tuđine u drugu (...)“ (isto, 249)

Glavni junak Dragana Velikića, sjećanje na preminulu majku i svoj osjećaj praznine povezuje sa sjećanjem na pustu Pulu u prošlosti.

„Sedim u stanu na Eržebet Korutu, u centru Budimpešte, tog junskog dana kada je mama umrla. Kažem naglas: Hotel *Lipa*. Naša prva pulska adresa (...) Pusta Kandlerova ulica. Gole grane platana ispred prozora hotela *Lipa*. Zastave i parole na fasadama. Poneki prolaznik mine prazničkim jutrom. Taj prizor jasno vidim sa prozora stana na Eržebet Korutu četiri decenije kasnije, jednog sunčanog junskog dana kada je stigla vest o maminoj smrti.“ (Velikić 2015: 17-18)

Kroz fokus svoje majke, analepsom opisuje sjećanje na Pulu 1949. godine, spominjući je kao *prazan grad* i *pustaru*.

„Prvi put sam bila u Puli još 1949. godine, službeno, na jedan dan. Radila sam tada u Direkciji luka Severnog Jadrana u Rijeci. Spustila sam se u park ispod Arene, sela na klupu i gledala u more. Žive duše nije bilo, usred bela dana. Baš niko da prođe ni parkom, ni rivom (...) Prazan grad. Pustara. Da mi je neko tada rekao da ću u tom gradu proživeti trećinu života, rekla bih mu da je lud. Eh, kada bi se moglo znati šta nas čeka...“ (isto, 42)

Autori povijest grada povezuju i sa svojom osobnom poviješću i poviješću svoje obitelji. Glavni lik romana Davora Mandića opisuje doseljavanje svog oca u Pulu povezujući to s jednom od socijalističkih pojava *dobivanja stanova* nakon zapošljavanja.

„O tatinima se nikad ne priča. Baka i djed davno su umrli, ni Sebi ih nije vidio, nema braće ni sestara, a s ostalima se davno posvađao. Tako je valjda i došao iz Zagreba u Pulu, tu se zaposlio i dobio stan. Onda je upoznao Majku i to je to.“ (Mandić 2016: 39)

Opisuje i promjenu imena ulica kao dio svoje osobne povijesti i promjena koje se događaju u njegovom identitetu i osobnosti.

„Nisam bio u ovoj kući dugo, ali prokleti mirisi nisu izvjetrili. Oni nisu kao imena, koja dođu i prođu. Uđem u hodnik, koji bi sada trebao biti u nekom drugom životu, u nekoj drugoj ulici koja se više ne zove Lenjinova nego Flanatička, ali ja sam opet do lakata u ulju i prekinutoj povijesti.“ (isto, 220)

Pulu Mandić naziva, opisujući također stalno odseljavanje i doseljavanje, koristeći noviji žargonski izraz, i *tapijom od grada*.

„Nije mi drago što razmišljam o sutra, ali shvatio sam da moram napraviti kompromis, jer ako ne budem razmišljao o sutra, stići će me jučer, zaglaviti ću u ovoj tapiji od grada i on će me progutati i ispljunuti, kao što je svakoga tko je nešto vrijedio. Ne znam razmišljaju li tako i stanovnici drugih gradova, pa nam onda jedino ostaje da se pozdravljamo na cestama između selidbi, natovareni svojim životima i bjegovima. Ne znam i ne zanima me, jer znam da ovaj grad, ovo vrijeme, jede ljude.“ (isto, 237)

Tišina i praznina, *grad izvan svijeta* dojmovi su koje ima i Miroslav Bertoša opisujući Pulu nakon Drugog svjetskog rata.

„Potkraj studenoga 1947. Pula se tada još malobrojnim došljacima, pa i mojem dječjem oku, doimala kao grad izvan svijeta. Neobične građevine, kakve se na prostorima nove države nisu mogle vidjeti, morski zaljev uvučen u sam grad, neobična ručna dizalica na rivi, poneki trabakul koji se njiše uz polusrušene gatove, ostaci ruševina nakon bombardiranja, industrijska postrojenja na dva, umjetno stvorena poluotoka u luci, tajanstvene zgrade na morskome pribrežju..., sve je to naličilo na irealne kulise utisnute u tu neobičnu aglomeraciju. Činilo mi se da je grad utonuo u neku tjeskobnu tišinu. Ulice, trgovi, nenastanjeni stambeni

blokovi, ostaci nekad očito dobro održavanih parkova, kao i osebujne urbane pustopoljine, bile su obavijene nekom maglicom koja je zaustavila kretanje nekad živoga, no iznenada zaustavljenoga svijeta.“ (Bertoša 2007: 19-20)

Spominje i malobrojno stanovništvo koje utječe na dojam *mrtvog grada*. „Godine 1947. Pula je bila gotovo mrtvi grad, urbani prostor s malo stanovnika, nalik na svoje antičke spomenike, veličanstven, ali pust i beživotan. Istodobno i grad na početku još jednog od svojih mnogobrojnih uskrsnuća.“ (isto, 23)

Glavni junaci obrađenih romana bili su, dakle, zbog raznih razloga i u različitim povijesnim okolnostima te društvenopolitičkim situacijama primorani odseliti iz Pule pa ona postaje grad koji promatraju *iz daljine*, s uglavnom negativnom konotacijom. Karakteriziraju ga dosadnim, praznim, negativno zavodljivim, destruktivnim, nazivajući ga *ljušturom, pustom, tapijom od grada...* Sjećanje na Pulu sinonim je za ispražnjenost, dosadu, osjećaj nepripadanja.

Zbog objektivne, fizičke praznine, koju je Pula kao grad doživjela poslije svakog velikog prevrata, ona budi i prazninu u svojim stanovnicima, mnogo širu od same psihološke kategorije. Tu je i socijalna praznina iseljenih u druge države i gradove koji se tamo suočavaju s osjećajima i doživljajima neprihvaćenosti i nepripadanja, jednako kao što taj kontekst pogađa one koji se iz drugih krajeva u Pulu doseljavaju. Tu se javlja i socijalni moment, zbog gubitka posla, doma ili člana obitelji u gradu koji je izgubio svoju bit. Uočava se da grad nisu samo građevine, nego da kroz povijesni tijek takvu zajednicu čine i njegovi žitelji te povijesnim kontinuitetom obitavanja na određenom urbanom prostoru utječu na stvaranje i održavanje njegovog identiteta.

7. ZAKLJUČAK

Polazište ovoga rada bila je analiza suvremenih romana koji tematiziraju grad, odnosno Pulu, s naglaskom na razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata. Interpretacijska podloga zahtijevala je interdisciplinarni pristup zbog obuhvaćanja društvenog konteksta koji se spominje u fikcijskim tekstovima, ali i prikaz šireg vremenskog obuhvata prijašnjih razdoblja, zbog cjelovitijeg shvaćanja povijesnog fragmenta u kojem su autori stvarali svoje romane o Puli.

Povijest Pule nakon Drugoga svjetskog rata, opisanu u obrađenim romanima, obilježavaju društvenopolitički prevrati. Zbog specifičnog geografskog položaja Istre te njenog povijesnog značaja, Pula kao najveći istarski grad u relativno kratkim povijesnim razdobljima doživljava ključne promjene. Urbani identitet grada u tom segmentu svakako čine česta iseljavanja i doseljavanja građana te promjene koje kao posljedica nastaju u gradskom tkivu. Te se mijene reflektiraju kroz individualne doživljaje autora, putem njihovih protagonista, kao i kroz mikro zajednice njihovih literarnih obitelji. Kroz posljednji proces tranzicije i transformacije, koja još uvijek traje, Pula prolazi početkom devedesetih godina 20. stoljeća. Tada opet počinje promjena identiteta, prelazak iz karaktera vojnog i industrijskog u turistički grad nove urbane strukture. Doseljavaju se i novi stanovnici koji se pokušavaju uklopiti u život grada.

Multikulturalnost, kao jedna od pulskih specifičnosti nastala kroz desetljeća povijesnih promjena, očituje se i u govoru, u kojem s vremenom nastaje specifični *puležanski* govorni izričaj. U vokabularu se prepoznaju utjecaji njemačkog, talijanskog, slovenskog pa i jezika drugih republika bivše Jugoslavije što je odraz povijesnog konteksta. Tijekom velikih povijesnih prevrata, društvena angažiranost i borba svake nacije za svoj integritet očituje se i u javnom prostoru u obliku natpisa na zidovima, koji su također, u različitim povijesnim razdobljima, napisani različitim jezicima, odražavajući aktualnu društvenopolitičku situaciju.

Određeni stvarni toponimi i gradske lokacije prepoznaju se u obrađenim romanima kao poprišta osobnih i fikcijskih, ali i javnih, stvarnih događanja. Kao središte grada, u prozi o Puli autori određuju Giardine, koji su se neko vrijeme zvali Korzo, pa opet Giardini, te su od poprišta društvenopolitičkih okupljanja postali okupljalište za izlaske i socijalnu interakciju različitih društvenih slojeva i generacijskih pripadnosti.

Oko gradskoga središta prirodnim tijekom, kao još jedno društveno okupljalište, otvaraju se ugostiteljski objekti, prvenstveno kavane, kao dio povijesnog nasljeđa ostalog dijela Europe, osobito Austrije, kojoj je i Pula pripadala u jednom dijelu povijesti. Nakon tranzicije i prevlasti socijalizma, u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata dolazi do postupnog gašenja pulskih kavana. Tada se otvaraju ugostiteljski objekti namijenjeni uglavnom mlađoj populaciji, dok građanski sloj gubi svoja mjesta za druženje tipa kakvog su bile gradske kavane, što stvara svojevrsnu *prazninu* kod te socijalne kategorije, ali i do danas je jedna od odrednica identiteta Pule.

Kao važan dio pulskog urbanog identiteta kroz povijest se pojavljuju i kina, koja su u prozi obrađenih autora obilježena kao ugodno mjesto izlaska i zabave te dio obiteljske memorije. Usto, procvat turizma pedesetih i šezdesetih godina u Istri, pa i u Puli, donosi porast broja turističkih objekata. Osobito se ističu hoteli koji, kao *tranzitna* mjesta, pogodujući proizvoljnom i privremenom stvaranju nekog novog osobnog identiteta, postaju lokacije za propitivanje vlastite osobnosti i individualnosti. U tranzicijsko vrijeme devedesetih godina semantičko polje hotela puni se novim značenjem pa ti objekti postaju privremena mjesta boravka i stanovanja prognanika i izbjeglica, stvarajući time dodatni osjećaj nepripadanja.

S jedne strane, *mapu* kojom se stvara predodžba Pule u izabranim romanima, dakle, omeđuju kupališta i plaže te ih autori doživljavaju kao mjesta sjećanja na bezbrižne trenutke djetinjstva, okruženje koje ima samo pozitivnu konotaciju i pruža neku vrstu emotivnog utočišta, uz osjećaj ugone i utjehe. S druge pak strane, zbog čestih promjena vlasti i država te stalnih izmjena strukture stanovništva jedino se groblja doživljavaju kao *stabilan* i konstantan dio grada. Ona svjedoče o vremenskom i prostornom kontinuitetu pa i povijesnim mijenama te narodima koji su u kraćem ili dužem razdoblju bili žitelji Pule. Gradsko i Mornaričko groblje stvarne su lokacije, opisane u romanima kao mjesta traženja individualne ili pak kolektivne istine u pojedinom povijesnom fragmentu, uz razrješenje dvojbi i pronalaženje reda i utočišta u trenucima individualnog ili kolektivnog previranja.

Protagonisti obrađenih romana, sjećajući se pak Pule iz koje su odselili, prožeti su uglavnom negativnim emocijama pa umjesto raznolikosti i živosti, multikulturalnosti i bogatstva različitosti povijesne ostavštine grada na površinu izlaze tjeskoba i nepripadanje gradu kojega su napustili.

8. SAŽETAK

U ovome diplomskom radu daje se pregled hrvatske književnosti u prožimanjima kroz literarni prikaz istoga grada u vremenskom kontinuitetu, razmotren kroz djela različitih autora. Predodžba Pule u suvremenom romanu prikazana je kroz djela Milana Rakovca, Claudija Ugussija, Dragana Velikića, Gorana Vojnovića te Davora Mandića, uzimajući u obzir različita podneblja u kojima stvaraju kao i generacije kojima pripadaju pa je grad razmotren s više aspekata, uz stvaranje specifičnih književnih imaginarija. Obrađene su teme koje se podudaraju u romanima, poput bitnih povijesnih momenata, specifičnosti gradskoga govora kao i neka stvarna mjesta te emocije koje se bude u autorima sjećanjem na grad.

Ključne riječi: Pula, suvremenost, roman, predodžba o gradu

9. SUMMARY

This graduate thesis gives an overview of Croatian literature in permeations through the literary portrayal of the same city in the continuity of time, reviewed through the works of various authors. The image of Pula in the contemporary novel is depicted through the works of Milan Rakovac, Claudio Ugussi, Dragan Velikić, Goran Vojnović, and Davor Mandić, taking into account the different social contexts where they have created their works as well as the generation which they belong to. That is why the city has been considered from several different aspects with the creation of specific literary discourse. The themes that coincide in the novels, such as important historical moments, the specificity of the local speech as well as some real places and emotions that are awakened in the author when remembering the city, have been processed.

Keywords: Pula, modernity, novel, image of the city

10. IZVORI

- Arambašin Slišković, Tatjana. 1996. *Koliki su te voljeli, moja Pulo!*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Ara, Angelo; Magris, Claudio. 2002. *Trst, identitet granice*. Durieux. Zagreb.
- Augé, Mark. 1992. *Nemjesta – Uvod u moguću antropologiju moderniteta*. Biblioteka psefizma. Karlovac.
- Bagić, Krešimir. 2016. *Uvod u suvremenu hrvatsku književnost: 1970.-2010*. Školska knjiga. Zagreb.
- Balota, Mate. 2005. *Puna je Pula*. Amforapress. Pula.
- Bauman, Zygmunt. 2011. *Tekuća modernost*. Naklada Pelago. Zagreb.
- Beker, Miroslav. 1995. *Uvod u komparativnu književnost*. Školska knjiga. Zagreb.
- Beker, Miroslav. 1999. *Suvremene književne teorije*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Bertoša, Miroslav. 2007. *Kruh, mašta & mast*. Durieux. Zagreb.
- Biletić, Boris. 2008. *Moja Pula*. Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika. Pula.
- Suvremena teorija pripovijedanja*. 1992. Priredio Biti, Vladimir. Globus, Nakladni zavod. Zagreb.
- Cultural Geography in Practice*. 2003. Ur. Blunt, Alison i dr. Edward Arnold (Publishers) Limited. London.
- Botica, Stipe i dr. 2010. *Suvremeni hrvatski grafiti – Od 1992. do 2009*. Naklada Pavičić. Zagreb.
- Connerton, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Izdanja Antibarbarus. Zagreb.
- Čaldarović, Ognjen. 1985. *Urbana sociologija: socijalna teorija i urbano pitanje*. Globus, Nakladni zavod. Zagreb.
- Dukovski, Darko. 2011. *Povijest Pule – deterministički kaos i jahači Apokalipse*. Nova Istra. Pula.
- Eco, Umberto. 2005. *Šest šetnji pripovjednim šumama*. Algoritam. Zagreb.
- Grdešić, Maša. 2015. *Uvod u naratologiju*. Leykam international. Zagreb

- Gulin Zrnić, Valentina. 2009. *Kvartovska spika (Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu)*, Institut za etnologiju i folkloristiku – Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
- Kalapoš, Sanja. 2002. *Rock po istrijanski – O popularnoj kulturi, regiji i identitetu*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
- Koroman, Boris. 2018. *Suvremena hrvatska proza i tranzicija*. Hrvatska sveučilišna naklada; Sveučilište Jurja Dobrile u Puli. Zagreb-Pula
- Lalić, Dražen; Leburić, Anči; Bulat, Nenad. 1991. *Grafiti i subkultura*. Alinea. Zagreb.
- Mandić, Davor. 2016. *Đavolja simfonija*. Hena.com. Zagreb.
- Mandić, Davor. 2014. *Valjalo bi me zamisliti sretnim*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- Nemec, Krešimir. 2010. *Čitanje grada*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- Popović, Nenad. 2017. *Dnevnik iz grada P. Durieux*. Zagreb
- Radetić, Ernest. 1944. *Istra pod Italijom*. Tiskara C. Albrecht. Zagreb.
- Rakovac, Milan. 1983. *'Riva i družili ili, caco su nassa dizza*. Globus. Zagreb.
- Rakovac, Milan. 1995. *'Riva i družili ili, caco su nassa dizza*. C.A.S.H. Pula.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada. XX vek*. Beograd.
- Rudan, Evelina. 2016. *Vile s Učke – Žanr, kontekst, izvedba i nadnaravna bića predaja*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- Sabotič, Ines. 2007. *Stare zagrebačke kavane i krčme*. AGM. Zagreb.
- Solar, Milivoj. 2005. *Teorija književnosti*. Školska knjiga. Zagreb.
- Ugussi, Claudio. 2002. *Podijeljeni grad*. Durieux. Zagreb.
- Velikić, Dragan. 2015. *Islednik*. Meandarmedia. Zagreb.
- Vojnović, Goran. 2013. *Jugoslavija, moja domovina*. Fraktura. Zagreb.

11. LITERATURA

Begić, Vanesa: *Višeslojna priča o odrastanju* (Novi list) http://novilist.hr/novilist_public/Kultura/Knjizevnost/Viseslojna-prica-o-odrastanju-Na-Sajmu-knjiga-u-Puli-predstavljen-roman-Davora-Mandica (pristupljeno 31. siječnja 2017.)

Buble, Tamara. 2017. Tko baštini narodne heroje?. *Socijalizam na klupi*. Ur. Bonfiglioli, Chiara; Koroman, Boris. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli; Srednja Europa. Pula – Zagreb

Cuculić, Kim: *Generacijski vezan uz Pulu: U Rijeci predstavljen roman Davora Mandića „Đavolja simfonija“*

(Novi list) <http://www.novilist.hr/Kultura/Knjizevnost/Generacijski-vezan-uz-Pulu-U-Rijeci-predstavljen-roman-Davora-Mandica-Davolja-simfonija> (pristupljeno 31. siječnja 2017.)

Ćuk, Ljiljana: *Islednik* (citajme), <http://citajme.com/islednik/> (pristupljeno 30. siječnja 2017.)

Deghenghi Olujčić, Elis. *La creatività artistica quale strumento di emancipazione culturale. Letteratura e pittura degli italiani di Croazia e Slovenia: l'esempio di Claudio Ugussi*. <https://hrcak.srce.hr/116502> (pristupljeno 24. siječnja 2018.)

Derk, Denis: *Roman u kojem Dragan Velikić isljeđuje Dragana Velikića* (Večernji list), <https://www.vecernji.hr/premium/roman-u-kojem-dragan-velikic-isljeduje-dragana-velikica-i-njegove-hrvatske-toponime-1080631> (pristupljeno 30. siječnja 2017.)

Dobrić, Bruno. 2003. Stare pulske kavane. *Hrvatska revija* 4. 39-47

Duda, Igor. *Glas Istre*. <https://www.istrapedia.hr/hrv/788/glas-istre/istra-a-z/>, (pristupljeno 14. prosinca 2018.)

Fiske, John. 1983. *Surfalism and Sandiotics: The Beach in Oz Culture* <http://wwwmcc.murdoch.edu.au/readingroom/serial/AJCS/1.2/Fiske.html>, pristupljeno 6. siječnja 2019.

Fiske, John. 2004. *'Reading the Beach', Reading the Popular*. Blackwell Publishers. Oxford

Foucault, Michel. 2008. O drugim prostorima. *Operacija: grad – priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*. Ur. Kovačević, Leonardo i dr. Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade i dr. Zagreb

Godina, Luka. Filmska povijest Pule. www.kinovalli.net (pristupljeno 6. siječnja 2019.)

Gradsko groblje https://montegiro.hr/hr/groblja/gradsko_groblje/ (pristupljeno 7. siječnja 2019.)

Hina: *Islednik Dragana Velikića prodan u 50.000 primjeraka* (Jutarnji list) <https://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/alternativna-povijest-nasih-prostora-islednik-dragana-velikica-prodan-u-50.000-primjeraka/4674659/> (pristupljeno 30. siječnja 2017.)

Hrgović, Maja: *Davor Mandić: Stvarnost na Balkanu toliko je suluda, da je literarno neuvjerljiva* (Novi list) <http://www.novilist.hr/Kultura/Knjizevnost/Davor-Mandic-Stvarnost-na-Balkanu-toliko-je-suluda-da-je-literarno-neuvjerljiva> (pristupljeno 31. siječnja 2017.)

Hrgović, Maja: *Davor Mandić: Zaziremo od priča o ratu jer se bojimo da je rat sve što imamo* (Novi list) <http://www.novilist.hr/Kultura/Knjizevnost/Davor-Mandic-Zaziremo-od-prica-o-ratu-jer-se-bojimo-da-je-rat-sve-sto-imamo> (pristupljeno 31. siječnja 2017.)

Jergović, Miljenko: *Dragan Velikić, Puljanin* (jergovic.com) <https://www.jergovic.com/subotnja-matineja/dragan-velikic-puljanin/> (pristupljeno 30. siječnja 2017.)

Jurdana, Vjekoslava; Fabris, Korina; Legović, Karmen: 2010. Pula and literature, *Metodički obzori* 7. 135-145.

Kalčić, Joshua: 2005. Subkulture mladih u Puli: od punka do rasapa alternativne scene. *Narodna umjetnost*. 49/2. 71-94.

Ki sit ki lačan (katalog izložbe), Arheološki muzej Istre, Pula, 2012.

Kneale, James. 2003. Cultural geography: Secondary worlds: Reading novels as geographical research. *Cultural Geography in Practice*. Ur. Blunt, Alison i dr. Edward Arnold (Publishers). London

Kocković Zaborski, Tanja: 2015. Pulski đir: Mjesta memorije grada – analiza studentskog projekta. *Etnološka istraživanja*. 93-105.

Kolanović, Maša: 2008. Što je urbano u urbanoj prozi?. *Umjetnost riječi* 1-2. 69-92

Koroman, Boris. 2013. Nostalgija modernosti: Predodžba socijalističke prošlosti u suvremenim hrvatskim romanima o tranziciji. *Socijalizam na klupi – Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*. Ur. Duraković, Lada; Matošević, Andrea. Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Sa(n)jam knjige u Istri. Pula – Zagreb

Krajišnik, Đorđe: *Otvaranje džepova vremena* (Laguna) <https://www.laguna.rs/laguna-bukmarker-osvrt-otvaranje-dzepova-vremena-unos-835.html> (pristupljeno 3. veljače 2017.)

Kupalište Stoja. www.istrapedia.hr. <http://istrapedia.hr/hrv/2255/kupaliste-stoja/istra-a-z/> (pristupljeno 6. siječnja 2019.)

Makaronika. *Leksikon Marina Držića*. <http://leksikon.muzej-marindrzc.eu/> (pristupljeno 24. siječnja 2018.)

Milan Rakovac. *Hrvatsko društvo pisaca*. hrvatskodrustvopisaca.hr (pristupljeno 31. siječnja 2017.)

Milanija, Cvjetko. *Strijelna besjeda*. <http://www.matica.hr/kolo/317/strijelna-besjeda-20777/> (pristupljeno 29. siječnja 2018.)

Piljan, Nataša; Svitich, Sandra; Bogunović, Boris. 2012. Pulski đir kroz vrijeme. *Pulski đir: mjesta memorije grada*. Ur. Kocković Zaborski, Tanja i dr. Zajednica Talijana Pula. Pula.

Pogačnik, Jagna: *Književna kritika „Đavolja simfonija“* (Hena com) <https://hena-com.hr/kritike/detaljnije/knjizevna-kritika-davolja-simfonija> (pristupljeno 14. siječnja 2017.)

Potkonjak, Sanja, Pletenac, Tomislav: 2007. Grad i ideologija: “Kultura zaborava” na primjeru grada Siska, *Stud. ethno. Croat.* 19,171-198

Rizvanović, Nenad: *Jugoslavija, moja domovina, Porodična priča o traumama odrastanja i najbolji regionalni roman 2012.* (Jutarnji list) <https://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/jugoslavija-moja-domovina-porodicna-prica-o-traumama-odrastanja-i-najbolji-regionalni-roman-2012./1061936/> (pristupljeno 30. siječnja 2017.)

Sablić Tomić, Helena: *Miroslav Bertosa: Kruh, mašta & mast*.

<https://www.mvinfo.hr/clanak/miroslav-bertosa-kruh-masta-mast> (pristupljeno 17. prosinca 2018.)

Strateške smjernice uređenja plaža Istarske županije, dokument IŽ, https://www.istra-istria.hr/fileadmin/dokumenti/turizam/150918_Smjernice.pdf (pristupljeno 6. siječnja 2019.)

Sportsko-rekreacijske građevine. www.istrapedia.hr

<https://www.istrapedia.hr/hrv/928/sportsko-rekreacijske-gradevine/istra-a-z/> (pristupljeno 6. siječnja 2019.)

Tolić, Tanja: *Debitantska zbirka nadrealnih priča u kojoj ima par sjajnih proznih komada* (Najbolje knjige)

<http://www.najboljeknjige.com/content/knjiga.aspx?BookID=2244&tab=2> (pristupljeno 31. siječnja 2017.)

Tović, Drago: *Azurna Istra* (Yugopapir) <http://www.yugopapir.com/2015/01/istra-1962-godine-putopisna-reportaza-o.html> (pristupljeno 31. siječnja 2017.)

Vincek, Boris: *Bertošin emotivni doživljaj Pule* (Metamedij) <http://metamedia.hr/nevidljiva-istra-bertosin-emotivni-dozivljaj-pule/> (pristupljeno 20. veljače 2017.)

Vladanović, Matko: *Davor Mandić: Đavolja simfonija* (Moderna vremena) <http://www.mvinfo.hr/clanak/davor-mandic-djavo-lja-simfonija> (pristupljeno 31. siječnja 2017.)

Vladimir Gortan. www.istrapedia.hr, <https://www.istrapedia.hr/hrv/959/gortan-vladimir/istra-a-z/>, pristupljeno 7. siječnja 2019.

Žmirić, Zoran: *Davor Mandić: „Đavolja simfonija“ – roman koji zaslužuje drugo čitanje* (wordpress) zmiriczoran.wordpress.com (pristupljeno 31. siječnja 2017.)